

Федір Турченко

Україна – ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРІЇ

Гене́за сучасного підручника

УДК 94(477)(074)
ББК 63.3(4Укр)я7
Т89

Турченко Ф.

Т89 Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника / Федір Турченко. – К. : Генеза, 2016. – 104 с.

ISBN 978-966-11-0765-5.

У книжці йдеться про підручники з історії, написані в перші роки незалежності України. Характеризується загальнополітична ситуація, у контексті якої відбувалася реорганізація шкільної історичної освіти, розроблялися нові програми і концепції історичної освіти, обговорювалися нові навчальні видання. Розкриваються обставини створення колективом істориків південно-східних областей України перших підручників з історії України для 7–11 класів. Значна увага приділяється спробам проросійських і прокомуністичних політичних сил України вплинути на концепцію і зміст підручників. Описується провал цих спроб.

Для вчителів історії, методистів, студентів, істориків – усіх, хто цікавиться минулим і сучасним шкільної історичної освіти в Україні.

УДК 94(477)(074)
ББК 63.3(4Укр)я7

ISBN 978-966-11-0765-5

© Турченко Ф.Г., 2016
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Україна без історії	6
Історична освіта в Україні на початку незалежності	15
Історія країни, «якої не було»	23
Пошуки нової теорії	32
Крах проекту «Регіональний підручник»	43
Перемоги і втрати	54
Російська критика українських підручників	66
Операція «Спільний підручник»	77
Замість післямови	89
Іменний покажчик	94
Посилання і примітки (Endnotes)	97

Передмова

На переломних етапах суспільного розвитку посилюється інтерес до історичного минулого. З одного боку, в історії люди шукають корені негараздів сьогодення, а з іншого – відповіді на питання, як ці негаразди подолати. Відбувається відторгнення усталених поглядів на минуле й виникає прагнення до глибокого та неупередженого переосмислення більшості подій і явищ з позицій нових цінностей та нових масивів документів, які раніше не були в науковому обігу.

Особливого значення набуває оволодіння історичною спадщиною для тих народів, які не мали власної держави, але в ході тривалої боротьби чи внаслідок геополітичних зрушень, які час від часу відбуваються у світі, її отримали. Для цих народів життєво важливо визначитися, наскільки історично виправдані їх претензії на самостійне існування. Молоді національні історіографії вступають у конфлікти зі старими науковими школами імперських націй, які в тій чи іншій формі продовжують обстоювати цінності минулого. Це загальне правило, але в умовах України воно ускладнювалося однією важливою обставиною: російська ідея в різних її проявах (царській, імперській, комуністичній і посткомуністичній) фактично не визнає або визнає лише частково український народ як окремий від російського суб'єкт історичного процесу. Тому українцям за свою багатовікову історію безліч разів доводилося утверджувати і свою окремішність, і право на

самостійне існування. У цій справі вони завжди спиралися на історію. Зенон Когут, американський історик українського походження, прямо вказує, що «сприйняття історії було і залишиться основним полем битви за ідентичність»¹.

Саме ця особливість історичної науки зробила її одним з головних фронтів у гострій ідеологічній боротьбі за майбутнє, яка розгорнулася в Україні напередодні та після проголошення в 1991 р. державної Незалежності. Сили минулого трималися за радянську, по суті російську, модель історичного процесу в Східній Європі, сили майбутнього шукали своє місце в національній концепції історії.

У цій боротьбі важливу роль відіграє шкільна історична освіта, зокрема шкільні підручники з історії. Вони закладають нову історичну свідомість, кристалізують національну ідентичність, деформовану століттями денационалізації, урешті сприяють становленню української політичної нації. Підручники з історії, які присвячені минулому, значною мірою програмують образ майбутньої України.

Як створювалися перші шкільні підручники з історії України і як вони впроваджувалися в навчальний процес, які труднощі довелося при цьому долати їхнім авторам – ідеться в цій роботі. Її автор був активним учасником цього складного процесу і на підставі різноманітних джерел, у тому числі матеріалів особистого архіву, робить спробу окреслити основні його контури.

УКРАЇНА БЕЗ ІСТОРІЇ

У радянських умовах вітчизняною історією в Україні вважалася історія Радянського Союзу. Наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. сформувався радянське бачення історії, завершене в «Кратком курсе истории ВКП(б)», створеному за безпосередньої участі Й. Сталіна. З початку 60-х рр. ХХ ст. правляча в СРСР Комуністична партія приступила до практичної реалізації головної своєї утопії – «розгорнутого комуністичного будівництва». На цій основі почалося формування «нової історичної спільноти людей – радянського народу». Здійснювати цей проект планувалося шляхом злиття воєдино численних етносів безкрайнього СРСР. Сучасники подій пам'ятають, як з усіх репродукторів на одній шостій частині земної суші одночасно лунало: «Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз...». В умовах цього грандіозного соціально-політичного експерименту, в основі якого була тотальна русифікація неросійських народів, акцентувати увагу на місцевих національних особливостях вважалось недоцільним і навіть шкідливим. Історики, письменники і поети, художники, представники інших сфер мистецтва і науки, які порушували ці гласні та негласні заборони, перетворювалися на об'єкти переслідування комуністичної влади. Навчальні програми загальноосвітніх шкіл було складено так, що за своїм змістом курс історії СРСР було присвячено минулому Росії. Історія України в школах республіки подавалася в безсистемному вигляді – як додатковий місцевий матеріал, покликаний проілюструвати загальносоюзні тенденції. Робилося все, щоб українці не знали своєї історії. А це – шлях до самозабуття. «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців», – написав ще в роки війни у своєму щоденнику Олександр Довженко.

Що ж до методології вивчення історії СРСР, то в ній особлива увага приділялася роботі з творами класиків марксизму-ленінізму, виступами партійних і державних керівників, ознайомлення з матеріалами партійних з'їздів і пленумів ЦК КПРС. Ознайомлення учнів загальноосвітніх шкіл з теорією марксизму на уроках історії вважалося однією з найактуальніших проблем методики. Систематично проводилися Всесоюзні науково-практичні конференції, присвячені проблемі «Вивчення в середній школі життя, діяльності, творів В.І. Леніна, документів КПРС». Вивчати основні положення марксизму-ленінізму в Україні пропонувалося починати вже в 5–7 класах. Визначаючи **цілі** навчання в програмі з історії СРСР, перевага надавалася «формуванню комуністичного світогляду, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, відданості справі Комуністичної партії, непримиренності до буржуазної ідеології». У процесі навчання передбачалося формувати в учнів знання, насамперед, про класову боротьбу як рушійну силу історії, закономірну зміну суспільно-економічних формацій (від первіснообщинного до рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного й, нарешті, комуністичного ладу), а також про неминучу перемогу комунізму².

У квітні 1984 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, у якій передбачалося «упорядкувати викладання історії союзних республік». До кардинальних змін у викладанні історії це не привело, але відновилося видання підручників з історії УРСР³ і деякі важливі з точки зору тодішнього керівництва Міносвіти теми минулого України почали рекомендуватися для вивчення на уроках історії СРСР.

Підручники з історії України також писалися на підставі загальнообов'язкової для всіх істориків «марксистсько-ленінської теорії всесвітньо-історичного розвитку». Їхні автори були зобов'язані суворо дотримуватися концепції про суспільно-економічні формації та класову боротьбу як рушійну силу розвитку.

Нагадаємо, що згідно із цією концепцією Україна у своєму розвитку пройшла дві великі епохи – дорадянську і радянську. Дорадянська епоха включала період первіснообщинного, рабовласницького (на території античних міст Північного Причорномор'я), феодального і капіталістичного ладу. Ранньофеодальна Київська Русь вважалася «спільною колицкою» російського, українського та білоруського народів. Рабовласницький, феодальний і капіталістичний лад на території України характеризувалися з точки зору *класової боротьби між експлуататорами й експлуатованими*. Роз'яснюючи причини поразок у цій боротьбі *експлуатованих*, учитель повинен наголосити, *що на той час не було робітничого класу і комуністичної партії*, які в змозі довести народ до перемоги і створити справедливий суспільний лад. Червоною ниткою у підручнику проходила ідея взаємодопомоги, зближення трьох східнослов'янських народів – великоруського, українського і білоруського,

роз'єднаних після монгольської навали і захоплення України спочатку Литвою, а потім – Польщею.

Початок радянської епохи в Україні пов'язувався із соціалістичною революцією 1917 р., після якої відбулася громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція. Закономірним продовженням радянської епохи стало входження 1922 р. України в радянську федерацію – СРСР. 1921–1928 рр. характеризували як період нової економічної політики, а 1930-ті рр. – період соціалістичної індустріалізації, колективізації і культурної революції. У 1937 р. було задекларовано побудову соціалізму в Україні. Події 1941–1945 рр. трактувалися як Велика Вітчизняна війна, а 1945–1950 рр. – як період відбудови народного господарства. Згідно із цією схемою, у 1950-х рр. утвердився «розвинутий соціалізм», який перейшов у період «розгорнутого комуністичного будівництва» (з початку 1960-х рр.). Усі ці події сприймалися в загальному контексті оцінки жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді як початок усесвітньо-історичного процесу переходу від капіталізму до комунізму.

Висвітлюючи історію України, потрібно було в обов'язковому порядку акцентувати увагу на особливому, «благотворному» впливі на долю українців братнього російського народу і дружби народів СРСР узагалі. Ця ідея у свій час була штучно «вмонтована» в формаційну схему історії неросійських народів Радянського Союзу і розглядалася як їхня органічна частина. У вступній статті до 12-томного видання «История СССР с древнейших времен до наших дней», започаткованій 1966 р., секретар ЦК КПРС, академік АН СРСР Борис Пономарьов писав: «Було б неможливим і некоректним зображувати історію країни, ніби вона є мозаїкою, сумою історичних досліджень у кожній окремій республіці. Такий підхід применшує значення багатоміжових взаємозв'язків і не показує, яким чином міцніла дружба трудящих різних національностей у боротьбі проти спільного ворога»⁴. Саме з неухильним дотриманням цієї партійної настанови і писалася ця головна книга з історії СРСР. Із цієї ідеї вресітти виросла теорія «формування радянського народу як нової історичної спільноти людей». Ключове значення в цьому процесі надавалося російській мові і культурі.

Вищеописана фабула становила для радянських істориків жорсткий канон, відступ від якого не допускався. По суті, завдання дослідника зводилося до підтвердження шляхом маніпулювання історичними джерелами і цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму, документів КПРС, офіційно затверджених теоретичних схем.

Комусь ця «простота» не подобалася: інтуїтивно чи цілком усвідомлено, вивчаючи джерела, вони схилилися до висновків, що виходили за межі канонізованих схем. Інші залишалися їхніми переконаними прибічниками. Для них тривале існування комуністичних режимів у

СРСР та інших країнах було вирішальним аргументом на підтвердження науковості історичних досліджень, виконаних на марксистсько-ленінській формаційній теорії.

Такий стан не міг тривати нескінченно. У другій половині 1980-х рр. суспільно-політична ситуація в Радянському Союзі почала змінюватися. В умовах гострої кризи політичної системи в СРСР розгорнувся ініційований правлячою верхівкою процес, який увійшов в історію як так звана перебудова. Про зміни, що відбувалися в Радянському Союзі, з найвищих компартійних та урядових трибун почали говорити як про «революційні». У контексті пошуків виходу з кризи в компартії і суспільстві інтенсивно відбувалося переосмислення історичного минулого, критичний аналіз створеного в СРСР соціально-економічного ладу. На червневому пленумі ЦК КПРС (1987) у ході дискусії було визнано неспроможність офіційної концепції стану тогочасного радянського суспільства як «розвинутого соціалізму». На сторінках популярних і науково-теоретичних видань радянська система визначалася як «казарменний, державний соціалізм», встановлений методом жорстоких репресій і масового терору. Сам ініціатор «перебудови» – останній генеральний секретар партії Михайло Горбачов – назвав побудований у СРСР лад «деформованим соціалізмом». У лютому 1988 р. він проголосив відмову від «догматичної, бюрократичної спадщини», яка «не має нічого спільного ні з марксизмом-ленінізмом, ні із справжнім соціалізмом».

Що ж до «справжнього соціалізму», про перспективу якого заговорили в колах партійних реформаторів, то поступово вимальовувався його образ як гуманного, демократичного устрою, який базується на загальнолюдських цінностях, а не на принципах класової боротьби. Саме такий соціалізм, який нещодавно оцінювався в СРСР як «реформістська, антимарксистська теорія» і «відхід від наукового соціалізму», тепер оцінювався як ідеал КПРС, мета її діяльності. Партія змушена була відмовитися «від монополії на істину», визнати принцип багатопартійності та погодитися в лютому 1990 р. на виключення з Конституції СРСР статті 6, яка закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Однак перетворення КПРС на демократичну партію соціал-демократичного зразка так і не відбулося. Останній в історії КПРС XXVIII з'їзд, який відбувся влітку 1990 р., прийнявши програмну заяву «До гуманного, демократичного соціалізму», проголосив компартію Радянського Союзу партією «соціалістичного вибору і комуністичної перспективи». Правда, ця перспектива відсувалася на невизначене майбутнє. По суті, визнавалося реформістське гасло європейської соціал-демократії, сформульоване ще наприкінці XIX ст., яке комуністи критикували сто років: «Рух – усе, кінцева мета – ніщо».

У ході «перебудови» було оголошено «гласність». Що це означало, точно ніхто не міг сказати. Вважалося, що це радянський аналог свободи слова. І справді, цензурні обмеження послабилися. Відкрилися шляхи для правди про сучасне становище СРСР і про його минуле. Суспільство дізналося про жакливі сторінки радянської історії. Загальносоюзні, а за ними й республіканські ЗМІ стали поширювати інформацію, яка раніше була недоступна широкому загалу, ретельно від нього приховувалася.

В Україні процес «перебудови» всіляко гальмувався консервативним компартійним керівництвом республіки на чолі з Володимиром Щербицьким, у середовищі якого панувала гостра ностальгія за «застійним» минулим. Але «гласність», а з нею і інтерес до правдивої інформації про минуле в суспільстві наростали.

Зокрема, це стосувалося так званих білих плям української історії. Люди вимагали правдивої, неспотвореної інформації про Українську Центральну Раду, Західноукраїнську Народну Республіку, про «червоний терор» більшовиків 1917–1920-х рр., про масові репресії комуністичного режиму в Україні кінця 1920–1940-х рр. Вони хотіли більше знати про боротьбу ОУН-УПА, про інші сторінки антирадянського Опору, про Голодомори радянського часу, депортації національних меншин і нищення цілих соціальних груп. Людей цікавила правда про переслідування діячів української культури, русифікацію українців та інших народів СРСР, боротьбу правозахисників і дисидентів післявоєнного періоду та інші сторінки минулого, які комуністична влада ретельно приховувала.

Де про це можна було прочитати? Як зазначалося вище, почали видавати короткі підручники з історії Української РСР. Вони публікувалися великими накладками і були доступними як для учнів, так і для батьків. Але про все, що хвилювало в цей час розбуджене горбачовською «перебудовою» українське суспільство, у цих книжках не можна було довідатися. Зате там чітко проводилася радянська концепція історії України. Цитуємо назви деяких розділів і параграфів одного з таких підручників: «Класова боротьба трудящих України на початку ХХ ст.», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення радянської влади на Україні» (писали саме так – «на Україні»), а не «в Україні»), «Боротьба трудящих України з іноземним загарбниками і внутрішньою контрреволюцією», «Українська РСР у період боротьби за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму». Через весь підручник червоною ниткою проходила ідея дружби народів СРСР і провідної ролі російського народу в процесі боротьби за визволення українського народу від «соціального і національного гніту». Йшлося і про Конституцію СРСР 1977 р., яка характеризувалася як «Маніфест розвинутого соціалізму», змальовувалося щасливе життя в СРСР, говорилося про «нову історичну спільноту людей – радянський

народ) і про багато інших речей, які були складовими радянського міфу про минуле України, але не мали стосунку до реальності⁵.

Позбавлені доступу до джерел об'єктивної інформації, люди шукали відповіді на питання про минуле за межами офіційних ЗМІ в Україні: переглядали передачі Центрального телебачення і слухали зарубіжні «радіоголоси»; читали газети і журнали, які видавалися в Росії, Західній Україні, Прибалтиці; зверталися до самвидавських видань, які друкувалися і поширювалися практично в усіх областях України.

Щоб контролювати «гласність», яку вже не можна було заборонити, ЦК Компартії України в січні 1989 р. прийняв постанову про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР.

У контексті цієї політики історію Української РСР нарешті було внесено до обов'язкових предметів загальноосвітньої школи. Для цього у 8–11 класах виділялася 1 година на тиждень. Разом з тим продовжували викладати й історію СРСР – теж обов'язкову, щодо якої історія Української РСР залишалася «молодшою сестрою». Характерно, що окремої програми з історії Української РСР ще не було. І це не дивно, адже ніяких інших офіційних джерел з історії України, окрім тоненьких радянських підручників і хрестоматій (до 180 сторінок, виданих у другій половині 1980-х рр.), ні вчителі, ні учні не мали.

Відчувалося, що необхідно створювати повноцінний сучасний підручник з історії України. Враховуючи, що це достатньо складна проблема, для розв'язання якої потрібно декілька років, вирішили, як тимчасовий варіант, зупинитися на форматі пробного навчального посібника для 10–11 класів середньої школи. За давньою радянською традицією це завдання було покладено на вчених Інституту історії України НАН України.

Передусім, постало питання про зміст посібника. Політичні події кінця 1980-х рр. створювали умови для розкріпачення творчої уяви вчених і створення правдивої версії минулого України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України». У Постанові Верховної Ради УРСР цей крок характеризувався як вияв волі українського народу «і його віковичного прагнення до незалежності». Без сумніву, авторам про це було відомо. Можна було очікувати, що ця ідея знайде відображення у змісті посібника і питання національно-визвольної боротьби будуть у центрі уваги його авторів.

Яким же виявився посібник?

Виданий улітку 1991 р., якраз напередодні проголошення незалежності України, посібник мав гриф Міністерства освіти України і був схвалений вченою радою Інституту історії України НАН України. Він був видрукований українською і російською мовами загальним накладом понад 800 тис. примірників⁶.

Ознайомившись зі змістом посібника, учитель і учень могли помітити в ньому деякі риси так званого перебудовчого мислення. Зокрема, уперше в посібнику для школи можна було прочитати про голод 1932–1933 рр. (термін «Голодомор» ще не використовувався) і його жертви (з урахуванням повних демографічних втрат наводиться цифра 5 млн осіб). Мова йшла й про «необґрунтовані репресії» 1930-х рр. Увагу читача привернула також інформація про пакт Молотова–Ріббентропа та секретні протоколи до нього: у цьому питанні автори йшли «у ногу із часом». Було згадано і про УПА під час війни і названо мету її діяльності – «боротьбу за незалежну вільну Україну». Елементи реалізму простежуються і у висвітленні післявоєнного періоду радянської історії. Зокрема, зазначається, що «наші досягнення були не стільки реальністю, скільки пропагандистською вигадкою». Але, у цілому, ці реалістичні новації посібника не торкнулися оцінки становища України у складі СРСР. Констатувався факт, що в результаті утворення Радянського Союзу Українська РСР, як і інші національні республіки, «остаточно втратила залишки суверенітету», хоча ця думка не одержала логічного продовження під час аналізу становища республіки в наступні десятиліття.

Але в цілому посібник було побудовано на теоретичних засадах радянської історіографії. Зокрема, очікуваних яскравих виявів «віковичного прагнення українського народу до незалежності» в посібнику вчитель і учень не знайшли. Зате, серед іншого, у ньому розповідається про

*М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів, В.Г. Сарбей.
Історія України для 10–11 класів (рос. мовою). 1991 р.*

видатну роль В. Леніна і більшовиків у Першій російській революції в Україні, про заклики Леніна до єдності «пролетарів великоруських і українських», без якої вільна Україна, виявляється, неможлива, про «радісну зустріч» російських солдатів жителями Західної України в роки Першої світової війни і приязне ставлення до західних українців росіян. У посібнику повторюється традиційна радянська легенда про масову участь українців у боротьбі проти Центральної Ради за встановлення радянської влади в 1917 – на початку 1918 р. Йшлося і про керівництво цим процесом українських більшовиків – членів Народного секретаріату і ЦВК Рад України, а не Москви, як було насправді. Говориться в ньому і про українських націоналістів, збройні формування ОУН-УПА, які після закінчення Другої світової війни «заважали відбудові», здійснили 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів і яких «населення західних областей в основній своїй масі не підтримувало». При цьому не було ніякої інформації про сотні тисяч жителів Західної України, закатованих і висланих до Сибіру. Наприкінці книжки, аналізуючи складнощі періоду «перебудови» в Україні, автори показали властивий радянській історіографії «казенний оптимізм» і написали про «певні позитивні зрушення, зокрема, в соціальній сфері, соціально-політичному житті і в національних відносинах». У цілому, цей посібник за своєю концептуальною суттю кардинально не відрізнявся від згаданої вище «Історії Української РСР» 1985 р. Хіба що був удвічі товщий⁷.

Таким чином, навіть в умовах горбачовської «гласності», яка помітно розширила рамки інтелектуальної свободи, радянські історики виявилися нездатними створити узагальнену історію України новітнього часу. Більшість з них взагалі не розуміла суті подій, що відбувалися під час «перебудови», і тому просто вичікувала, «коли все заспокоїться», а невелика група почала описувати «білі плями минулого».

Та суспільство вже не погоджувалося чекати. Як тимчасовий варіант для подолання інформаційного голоду про минуле в 1989 р. Інститут історії України НАН України започаткував серію «Пам'ятки історичної думки України», у якій в 1989–1990 рр. було перевидано масовими накладом узагальновальні книжки дореволюційних істориків Миколи Костомарова («Исторические произведения. Автобиография»), Михайла Грушевського («Очерк истории украинского народа»), Олександрі Єфименко («История украинского народа»), Івана Крип'якевича («Історія України»).

Публікувалися і книжки істориків української діаспори. Деякі з них виклад подій з відомих причин закінчували початком ХХ ст., інші – 1920-ми чи 1930-ми рр. Наприклад, у Тернополі 1991 р. накладом 100 тис. примірників було опубліковано «Історію України для дітей» Антіна Лотоцького. Оскільки книжка вперше вийшла ще до Другої світової війни, видавці доручили сучасному автору довести виклад подій до

моменту проголошення незалежності в 1991 р. Улітку 1991 р., напередодні проголошення незалежності, сотисячним накладом вийшла книжка Наталії Полонської-Василенко «Історія України 1900–1923 рр.»⁸. Це був фрагмент другого тому «Історії України», опублікованого ще в 1976 р. в Мюнхені⁹.

Ці книжки до певної міри задовольнили потребу в неспотвореній комуністичною ідеологією інформації про минуле України. Але вони відбивали досить застарілі погляди на історію, які склалися ще в ХІХ ст. чи на початку ХХ ст. і на момент проголошення незалежності України багато в чому були архаїчними. Зарубіжна історична наука, у тому числі й представлена вченими української діаспори, за роки комуністичного правління в Україні пройшла значну еволюцію, яка в цих книжках не знайшла відображення.

Тож змушені були звернутися до сучасних зарубіжних істориків, які вивчали історію України з нових теоретичних позицій. Відгукнувся громадянин Канади професор Орест Субтельний. Величезним накладом у декілька сотень тисяч екземплярів двома мовами – українською і російською – на початку 1990-х рр. була опублікована його узагальнююча книжка «Україна. Історія»¹⁰.

Перший, україномовний наклад вийшов 1991 р. Уперше автор опублікував свій текст в 1988 р. англійською мовою як підручник для недільних шкіл українських канадців і громадян США, а в перекладі в Україні його читали всі – від школярів до академіків. Читали і робили висновки.

*Наталія Полонська-Василенко
«Історія України
1900–1923 рр.»*

*О. Субтельний
«Україна. Історія»*

*І. Крип'якевич
«Історія України»*

ІСТОРИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Нові знання про історичне минуле України інтенсифікували політичні процеси в республіці. «Перебудова» з її «гласністю», яка партійними верхами КПРС задумувалася як засіб оновлення соціалізму і зміцнення Радянського Союзу, лише посилила його кризу. Не в останню чергу це сталося завдяки правді про минуле, яка відкрилася перед людьми. Урешті, у серпні 1991 р. СРСР розпався. Україна стала незалежною державою. У «Акті проголошення незалежності України», прийнятому Верховною Радою 24 серпня 1991 р., ця подія оцінювалася як закономірний наслідок усього попереднього розвитку і *«продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні»*. У цих словах у лаконічній, «згорнутій» формі представлено цілу концепцію попереднього політичного розвитку України. По суті, легітимізувалася боротьба за власну державність України, яка відбувалася в попередні століття – із часів Київської Русі до моменту проголошення Української держави 24 серпня 1991 р. Було зрозуміло, що таке бачення минулого має стати змістом гуманітарної освіти, зокрема шкільних підручників з історії України. Вимагалось чітке усвідомлення цього і владою, і суспільством, і, звичайно ж, ученими-істориками.

Однак цього якраз і не вистачало. Хоча після проголошення незалежності в Україні розгорнулися глибокі соціально-політичні і економічні зміни, повноцінного революційного перевороту у владних структурах і у свідомості суспільства не відбулося. При владі залишилася колишня комуністична номенклатура. Ще недавно вона запекло боролася проти ідеї самостійності України, запроторюючи у в'язниці,

концтабори і «психушки» її прихильників, а після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності швидко перефарбувалася в національні кольори і засвоїла патріотичну риторичку. Але це мало змінило її світогляд і сутність, а відтак – внутрішню і зовнішню політику молодой держави, яку вона очолювала.

Погляди представників пострадянської влади були еклектичним набором суперечливих за змістом суджень та ідеологічних штампів, домінуюче місце серед яких займали стереотипи та міфи комуністичного минулого. Багато її представників сприймали Україну як великий уламок СРСР, який волею обставин, у тому числі і в результаті втручання «підступного Заходу», раптом став незалежною країною, а не як державу з власною історичною та національно-культурною традицією і європейською перспективою. «Теорія змови» серед пострадянської номенклатури південно-східного регіону України була сприйнята як аксіома, яка не вимагає доведення. На початку 90-х років ХХ ст. її активно пропагував Борис Олійник – відомий український радянський поет, який напередодні розпаду СРСР був віце-головою Палати національностей Верховної Ради СРСР. У своїй книжці «... “И увидел я другого зверя”, или Два года в Кремле», опублікованій наприкінці 1992 р. в Запоріжжі російською мовою, він відмовляється пояснювати розпад СРСР за законами логіки: «...Многое из происходившего и происходящего у нас необъяснимо на уровне материалистическом, то есть привычной обиходной логикой». Відповіді він прагне знайти у ...підступах Сатани, який «безбоязненно послал исчадие свое на грехопадшую землю»¹¹. Цю книжку, видану накладом в 25 тис. примірників, можна було побачити на столах багатьох керівників різних рівнів Запорізької і сусідніх областей південно-східної України.

Звідси – прагнення зберегти в недоторканному вигляді всі символи радянського минулого, пам'ятники комуністичним вождям, назви вулиць і населених пунктів і всього іншого, що в комплексі створюють історичне середовище. А далі – один крок до відмови, за певних обставин, від державної незалежності і згоди до відновлення в тій чи іншій формі Російської імперії з включенням до її складу України. Принаймні частина місцевого керівництва південно-східних областей України була готова зробити цей крок. Починаючи з 1991 і по 2014 рр. у владних кабінетах цього регіону нерідко можна було почути таке: *«В августе 1991 г. была допущена ошибка. Ее следует исправить»*. Хтось не наважувався говорити цього вголос, але думав саме так. І в цьому сенсі пострадянське керівництво України перебувало в гострому конфлікті з демократичними силами, які залишалися палкими прихильниками незалежності.

Пострадянська правляча еліта України, вихована в комуністично-російському дусі, відмовлялася сприймати нові реалії. Вона не мала чіткого розуміння очевидного: СРСР розпався цілком закономірно, а розмови про «дружбу народів», «інтернаціоналізм», «слов'янську єдність» і радянський народ як «нову історичну спільноту» – це політико-пропагандистські гасла, які не мали нічого спільного з наукою і служили обґрунтуванням русифікаторського курсу КПРС. У цієї еліти не було чіткого розуміння того, що комунізм у СРСР, як і в інших країнах світу, це «глухий кут історії», а не її історична магістраль. Вона так і не зрозуміла, що критика марксизму-ленінізму цілком обґрунтована, а той набір теоретичних положень, який у сукупності називали марксистською теорією суспільно-економічних формацій, у практиці конкретно-історичних досліджень ніколи не був підтверджений. «Історики-марксисты, – зазначає сучасна російська дослідниця Г. Алексеева, – не створили жодного фундаментального дослідження, заснованого на вивченні якоїсь конкретної формації, що дозволило б перевірити чинність теорії, потенційні можливості, закладені в цій концепції... Через відсутність подібного роду досліджень суперечки про формації виливаються в схоластичні дебати, у тлумачення цитат»¹².

Важко було усвідомити це й більшості населення України, особливо її південно-східного регіону, яке десятиліттями перебувало в полоні російсько-комуністичних міфів і було позбавлене об'єктивних знань про минуле, зокрема про історію України. «Перебудова» і проголошення незалежності сколихнули це населення, але не зробили перевороту в його свідомості. Партійна верхівка робила все, щоб цього не трапилося. Вона цінувала виплекану десятиліттями комуністичного правління мовчазну упокореність людей, які пережили масові репресії, Голодомори, депортації, тотальний ідеологічний диктат, постійні дефіцити й черги і все те, що зробило це суспільство постгеноцидним, постголодоморним. Один з ідеологів запорізької партноменклатури в липні 1989 р. на зборах обласного партактиву, розкритикованого навіть центральною газетою ЦК КПРС «Правда», висловив побоювання, що в результаті «перебудови» партія втратить *«наш народ, как самый смиренный»*¹³. Аудиторія мовчки сприйняла цю несподівану оцінку. Вона не зрозуміла, що, назвавши своїх земляків «смиреними», партійний оратор зробив їм сумнівний комплімент. Саме того ж 1989 р. була опублікована російською мовою антиутопія Джорджа Оруелла «1984». Для позначення лояльного тоталітарному режиму громадянина, який *«при всех обстоятельствах, не задумываясь, знает, какое убеждение правильно и какое чувство желательно»*, англійський письменник використав термін *«благомыслящий»*¹⁴. Фантазія доморощеного партійного ідеолога, який про Джорджа Оруелла ніколи й не чув, набагато

перевершила умоглядний витвір англійського письменника, який про радянський комунізм і німецький націонал-соціалізм знав лише з розповідей і публікацій. У СРСР мали справу з «живою практикою», що витворила свій образ лояльної тоталітарному режиму людини, яка переросла *«благодисліє»* і у своїй еволюції зупинилася на *«смирності»* – вищій, з точки зору радянської партократії, з усіх громадянських чеснот.

Пострадянське керівництво України підтримувало такий стан суспільства, адже це давало змогу зберігати йому «монополію на істину» і було запорукою збереження контролю влади над людьми. Адже факти про минуле власної країни ставлять громадянина перед необхідністю визначитися щодо його національної приналежності (ідентичності). Це особливо важливо в умовах пострадянської України з її деформованою національною свідомістю. Саме ця особливість історичної науки зробила її одним з головних фронтів у гострій боротьбі за майбутнє, яка розгорнулася в Україні після проголошення незалежності. Посткомуністичне керівництво України, добре розуміючи це, прагнуло зберегти контроль над історичною пам'яттю. Як і до проголошення незалежності, воно продовжувало називати «чорне – білим», а «біле – чорним». «І не тільки називати, – говорив про цю рису тоталітарного мислення Джордж Оруелл, – ще й вірити, – що чорне – це біле, більше того – знати, що чорне – це біле...»¹⁵. Сучасні дослідники називають це *«великим проектом амнезії – усвідомлювану більше або менше, але цілком послідовно й успішно здійснювану програму дій і заходів, спрямованих на те, щоб не досліджувати, не переосмислювати недавнє совєцьке минуле»*¹⁶. Це не просто особливість мислення, це запорука збереження контролю над суспільством.

Конфлікт між пострадянською і демократичною Україною – прямий наслідок *незавершеності* української революції 1991 р. і пов'язаної із цією обставиною *невизначеності* напрямку подальшого розвитку України. Не лише хронологічно, а й за своєю соціально-економічною і політичною суттю Україна залишалася *пострадянською* державою. Остаточної відповіді на питання: чи Україна як незалежна демократична держава утвердилася остаточно? – довгий час не було. Ключове питання революції – питання про владу – в Україні так і не було розв'язане. Демократичні національно-патріотичні сили виявилися неспроможними очолити незалежну Україну. Було оголошено про багатовекторність зовнішньополітичних орієнтирів, але в реальності посткомуністична верхівка України *орієнтувалася на Москву*, де формувався ментально близький їй авторитарний режим, а демократичні сили – *на Європу* з її верховенством права, демократичними принципами і перспективою поліпшення життєвих стандартів. Цей конфлікт –

своєрідна «холодна війна» між демократією і олігархією – поступово загострювався і врешті вилився в дві новітні українські революції – Помаранчеву 2004 р. і Революцію гідності 2014 р. І в цій війні історія України була на боці демократії, на боці прогресу.

У таких складних і суперечливих соціально-політичних умовах відбувалася реформа історичної освіти в Україні. Ще 1990 р., після вилучення з Конституції СРСР і Конституції УРСР статей про керівну роль комуністичної партії, було скасовано курс історії КПРС, який викладався в кожному виші. Цей курс мав завданням на прикладі діяльності КПРС сформувати в молодих спеціалістів глибоке переконання в неминучості перемоги комунізму в Радянському Союзі і в усьому світі. Замість нього ввели в навчальний процес «політичну історію» – предмет, зміст якого був малозрозумілим і студентам, і викладачам. Останні ще недавно читали курс історії КПРС і переконували студентів, що перемога *комунізму неминуча*, а тепер мали утверджувати в свідомості майбутніх спеціалістів принципи політичного плюралізму. З 1 вересня 1992 р. політичну історію замінила історія України, яка відтоді стала вивчатися на всіх без винятку факультетах.

Загальноосвітня школа також не встигала за стрімкою зміною політичної ситуації: 19 липня 1991 р., за місяць до заколоту ГКЧП, Міністерство освіти прийняло рішення залишити на 1991/92 навчальний рік як самостійний предмет історію СРСР, а історію України в старших класах продовжувати викладати паралельно.

В умовах першого року незалежності це рішення виконувалося лише частково. У західному регіоні вже вивчалася історія України і в тій чи іншій формі ігнорувалася історія СРСР, а в південних і східних – навпаки, історія України не вивчалася. Тут продовжували викладати історію СРСР. Але ніде в Україні не було підручників і навчально-методичного забезпечення, а надруковане до проголошення незалежності не витримувало жодної критики. Зокрема, пробний навчальний посібник з історії України для 10–11 класів, який вийшов улітку 1991 р., відразу ж безнадійно застарів. Готуючись до уроків, учителі змушені були користуватися випадковими матеріалами: газетними і журнальними публікаціями, брошурами і популярними книжками, у яких висвітлювалися різні аспекти історії України. Немало вчителів, особливо старшого покоління, продовжували послуговуватися старими радянськими підручниками з історії Української РСР чи згаданим вище пробним посібником з історії України видання 1991 р. У надзвичайно складній ситуації опинилася сільська школа, до якої навіть цей безсистемний матеріал рідко доходив.

Так минув у школах незалежної України її перший навчальний рік.

До наступного, 1992/93, навчального року Міністерство освіти України підготувалося ґрунтовніше. У травні 1992 р. було опубліковано «Концепцію шкільної історичної освіти». Історія СРСР, як окрема дисципліна, нарешті зовсім зникла з навчальних планів. У загально-освітніх школах України з 1992/93 навчального року запроваджувалося два самостійні курси: «Історія України» і «Всесвітня історія». Саме тоді нарешті оприлюднено програму з курсу «Історії України». Викладання цього курсу здійснювалося за такою схемою: у 7-му класі – від найдавніших часів і до кінця XIV ст.; у 8-му класі – з кінця XIV ст. до кінця XVIII ст.; у 9-му – від початку XIX ст. до 1917 р.; у 10-му – від 1917 р. до 1945 р.; в 11-му класі – від 1945 до 1992 р.

Рішення про підвищення статусу історії України було цілком логічним, диктувалося самим фактом проголошення незалежної Української держави і не викликало в суспільстві заперечень: є власна держава, повинна бути і її історія.

Але стояли питання про зміст і завдання історичної освіти в молодій державі, зокрема, *що саме* буде вивчатися в курсі історії України, якими теоретичними *підходами* повинні керуватися автори, готуючи підручники для школярів і студентів. Адже від цього залежав тип національної і громадянської ідентичності, який формує школа.

У загальному вигляді відповіді на ці питання підказував досвід «перебудови» з її критикою тоталітарного комуністичного минулого і сам факт проголошення незалежності України як закономірного результату *«тисячолітньої традиції державотворення»*. Віднині вивчення історії покликане було дати об'єктивні знання про минуле України, про боротьбу її народу за самозбереження і національно-державне самовизначення. На підставі знань про минуле мало відбуватися формування свідомого громадянина незалежної держави. У вересні 1991 р. Міністерство освіти України затвердило *«Концепцію середньої загальноосвітньої школи України»*, яка визначила головну мету школи: «Формування і розвиток соціально активної, гуманістично спрямованої особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готової до самовизначення»¹⁷.

Але, як і напередодні 1991/92 навчального року, під час планування нового 1992/93 року знову постала проблема: на підставі яких методичних матеріалів учителі будуть готувати уроки з історії України, що вони можуть запропонувати учням? Звичайно, про повноцінний підручник ще не могло бути й мови: на це не вистачало часу. Але слід віддати належне вченим Інституту історії України НАН України і працівникам Міністерства освіти: мінімумом необхідного навчально-

методичного матеріалу для вивчення історії України в старших класах вони все ж забезпечили.

По-перше, була підготовлена програма, якою зобов'язані були керуватися вчителі. По-друге, з'явилися нові книжки. Так, у 1992 р. було опубліковано «Нарис історії України», який написали Аркадій Жуковський – учений з Франції, і Орест Субтельний, згаданий вище канадський історик. Ці автори, як писали в передмові до книжки Ярослав Грицак і Олег Романів, «належать до того покоління, яке в умовах повоєнної еміграції, працюючи в провідних західних наукових центрах, зробило чимало для осмислення української історії у ширшому – європейському і загальносвітовому контексті»¹⁸. Цій невеличкій книжці Міністерство освіти надало гриф навчального посібника, і він використовувався в багатьох школах усіх регіонів України.

Цього ж року вийшов з друку навчальний посібник з грифом Міністерства освіти з історії України для 5 класу, автором якого був Олександр Кучерук¹⁹.

Але головним досягненням 1992 р. була «Історія України» – навчальний посібник для 10–11 класів, який хронологічно охоплював події від лютого 1917 до 1992 р., що відповідало прийнятій у травні 1991 р. «Концепції шкільної історичної освіти». Ця книжка також мала гриф Міністерства освіти України, що надало їй статус «Матеріалів для підручника». Авторами цих «Матеріалів» були відомі українські історики Михайло Коваль, Станіслав Кульчицький і Юрій Курносів. Саме вони, а також їх колега Віталій Сарбей, були співавторами «Історії України для 10–11 класів», виданої 1991 р. Професор Кульчицький так описував обставини появи в 1992 р. нової книжки: «За цей час Україна стала незалежною, і підручник (мається на увазі посібник видання 1991 р. – Авт.) безнадійно застарів. Я зрозумів, що треба негайно писати новий і звернувся з відповідною пропозицією до Міністерства освіти. Міністерство дало нам з проф. М. Ковалем і Ю. Курносовим карт-бланш на створення іншого за концептуальною основою підручника»²⁰.

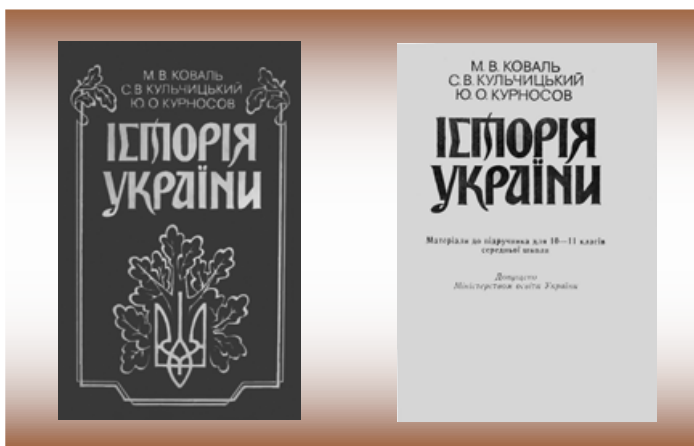
Ці київські науковці були прекрасно обізнані зі станом викладання історії України і всім комплексом політичних обставин, пов'язаних із

О. Кучерук
«Оповідання з історії
України», 5 кл. 1993 р.

цим. У передмові автори писали: «Ми з боєм можемо констатувати, що український народ знає про своє минуле значно менше, ніж інші. Керівники тоталітарної імперії, у яку намертво було вмонтовано Україну, чудово розуміли, що людьми легше управляти, коли вони не усвідомлюють героїчних традицій своїх предків. Тому ці керівники прагнули, щоб українці мали деформовану історичну свідомість. Особливо цілеспрямовано й методично ідеологічні наглядачі правлячої партії фальсифікували історію останнього століття»²¹.

Слід зазначити, що автори доклали максимум зусиль, щоб якось виправити цю ситуацію. Їхня книжка була першим в умовах незалежності навчальним посібником з історії України, написаним вітчизняними авторами з українських державницьких позицій. Загальний наклад українською і російською мовами становив півмільйона екземплярів, і видання швидко розійшлося по школах всіх областей України. З певними змінами ця книжка була декілька разів перевидана. Вона давала читачам українолюбний для розуміння новітньої історії України не-фальсифікований радянською історіографією фактичний матеріал, формулювала узагальнення і висновки. Єдине, що можна закинути авторам, це занадто складний для сприйняття учнів академічний стиль викладу та недосконалість з методичного погляду (відсутність карт, ілюстрацій та історичних документів та ін.). Хоча цей посібник було адресовано учням, але за своїм фактологічним наповненням і стилем викладу матеріалу йому більше відповідала назва книжки для вчителів.

*М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів
«Історія України» для 10–11 класів. 1992 р.*

ІСТОРІЯ КРАЇНИ, «ЯКОЇ НЕ БУЛО»

У цілому, у 1992 р. склався мінімум умов для впровадження в навчальний процес курсу історії України. Але залишався «суб'єктивний фактор», який надавав проблемі особливого драматизму. Переважна більшість учителів історії, особливо старшого покоління, не була підготовлена до викладання історії України. З одного боку, закінчивши радянські університети і педінститути, вони не мали потрібного для цього запасу знань. З іншого боку, те, що говорилося в умовах «перебудови» про жahlіві сторінки минулого, вони не завжди сприймали. Їхні уявлення про історію України ґрунтувалися на текстах, в основі яких були радянські проімперські міфи. Особливо це стосувалося русифікованого вчительства південно-східних областей України, яке перебувало під потужним впливом комуністичної та інших проросійських партій.

Красномовний факт, свідками якого стали випускники однієї із середніх шкіл Запоріжжя 1 вересня 1992 р. У розкладі стояв новий предмет: «Історія України». Учителька історії, яка багато років викладала в цій школі історію СРСР і за свою роботу була нагороджена радянським орденом, почала урок словами (звичайно, російською мовою): «Ну что же, раз уж так случилось, будем изучать историю страны, которой не было». І справді, історію України (тієї, що за її переконанням, «не було»), ця вчителька по-справжньому так і не почала викладати. Вона по-своєму була щира перед учнями. Того, чого вона до пуття не знала і що в компартійних канонах сприймалося як сумнівне, для неї не існувало. «Минуле таке, яким його бажає зробити партія»²², – у полоні цього постулату тоталітарного суспільства, сформульованого Дж. Оруеллом, ця вчителька перебувала до кінця життя. Ще двадцять років незалежності, до останніх своїх днів, вона починала навчальний рік

цими словами і продовжувала розповідати своїм учням про історію Росії/Радянського Союзу, вплітаючи в неї окремі фрагменти з українського минулого. Як наслідок, її учні добре знали, коли відбувалися з'їзди КПРС і які рішення вони приймали, як більшовицька партія боролася проти контрреволюції, у тому числі української буржуазно-націоналістичної, як реалізовувався ленінський план побудови соціалізму в СРСР і формувалася «нова історична спільнота – радянський народ». Довідалися вони й про багато інших подій, які в радянській трактовці становили основу російсько-імперського історичного міфу.

Хоча цей випадок і не типовий, але ж і не унікальний. Подібне траплялося в багатьох школах південно-східної України. Частина вчителів залишалася на традиційних, засвоєних ще в минулі десятиліття позиціях щодо історії України. Власне, цієї історії, як самостійного курсу, вони не визнавали. Будь-який факт минулого вони оцінювали через призму історії Радянського Союзу, політика якого всіляко виправдовувалася. Вони мислили категоріями «общего Отечества», «великого государства» – суто імперськими категоріями.

Та викликає подив інше. Про подібний стан викладання історії в багатьох школах знали їхні директори, керівники районних, міських і обласних департаментів освіти. Знали і не реагували, а інколи й відкрито підтримували прокомуністичні й проросійські настрої в школах. Більше того, на різних рівнях керівництва в південно-східних областях було прагнення закріпити радянську версію історії України вже в новому поколінні підручників, які готувалися після проголошення незалежності.

Узагалі, про необхідність підготовки цих підручників говорилося з перших днів незалежності. Але на рівні конкретики розмови велися, головним чином, у Міністерстві освіти України, в освітніх колах Львова і Києва, серед науковців цих міст.

Та сталося так, що підручники з історії України вперше було написано на Південному Сході України, де для цього, здавалося, було найменше умов. До їх появи виявився причетний автор – тоді декан історичного факультету Запорізького університету, а також учені-історики Донецька, Дніпропетровська та Запоріжжя, учителі історії загальноосвітніх шкіл цього регіону. Сьогодні це звучить як парадокс, але ініціаторами написання цих підручників стали «червоні директори» Запоріжжя, зокрема Міжрегіональна асоціація підприємств «Содружество» на чолі з виробничим об'єднанням «Мотор-Січ» – підприємства, яке випускало авіадвигуни для військових літаків і гвинтокрилів та було тісно пов'язане з військово-промисловим комплексом Росії. Підприємці мали гроші, політичний вплив і до реалізації цього проекту залучили тодішню місцеву владу – посткомуністичну номенклатуру.

Президент асоціації «Содружество», генеральний директор ЗАТ «Мотор-Січ» В'ячеслав Богуслаєв і його оточення зніщували створення

спеціальної робочої групи на чолі з начальником управління освіти Запорізької обласної ради Борисом Тетерятником для написання підручників з історії і навіть обіцяли профінансувати цей проект. Нагадаємо, що Запорізька та інші області Донбасу і Півдня України входили тоді до «червоного поясу» України, де в суспільстві домінували проросійські та прокомуністичні тенденції. «Червоні директори» і колгоспно-аграрна верхівка регіону всіма можливими засобами підтримували антиукраїнські за своєю політичною суттю настрої. Тут була особливо велика ностальгія за радянським минулим. У цих умовах на 16 березня 1993 р. було призначено нараду щодо підготовки нових підручників з історії.

Щоб мати уявлення про характер і мету наради – декілька слів про її ініціатора В. Богуслаєва. Народився в м. Уральську (Російська Федерація). Переїхав до Запоріжжя, де і закінчив в 1965 р. машинобудівний інститут. 1973–1988 рр. працював директором Волочиського машинобудівного заводу (Тернопільська обл.), потім повернувся в Запоріжжя, де став керівником «Мотор-Січі». Напевне, уже тоді сформувалися його переконання, які пізніше він відкрито висловлював у ЗМІ. Україну як єдине ціле В. Богуслаєв не сприймав. Він був переконаний, що «існує три України» – Західна і Правобережна, які завжди були під Польщею, і «південно-східна, яка завжди була Малою Росією». Лівобережжя Богуслаєв оголосив «основой українського государства»²³. Про нього запорізький журналіст Юрій Івас писав: «Політичні прив'язаності В'ячеслава Богуслаєва, як і економічні – неодмінні й однофакторні: рівняння на Росію. Довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв, власну мову і власну державу»²⁴. Ці слова було написано в 2008 р., але, без сумніву, характеризують В. Богуслаєва перших років незалежності України.

Нарада відбулася 1993 р. в Запоріжжі в приміщенні обласної ради. Представництво було досить високе: голова Запорізької обласної ради В'ячеслав Похвальський, його заступник із соціально-гуманітарних питань та інші обласні чиновники, керівники та заступники керівників обласних управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської і Миколаївської областей. Херсонську область, наприклад, представляв Станіслав Ніколаєнко, який пізніше, у 2005–2007 рр., стане міністром освіти і науки України. Не було представлено на нараді Луганську й Одеську області. У нараді брав участь і Юрій Широконос, представник «Мотор-Січі». До серпня 1991 р. він був секретарем партійного комітету підприємства.

На нараду прибула і група професорів-істориків, залучити яких до зустрічі було доручено автору. Було зрозуміло, що проект має політичний

підтекст, а отже – не виключено тиск на виконавців. Загальноосвітня школа України на початку 90-х рр. ХХ ст. мала багато нерозв'язаних проблем. І якщо в цих умовах керівники промислового гіганта, який був тісно пов'язаний з російською «оборонкою», зацікавилися історією України, а не питаннями викладання фізики, математики чи хімії, то вони мають інтереси, які виходять за межі виробничої і економічної діяльності.

Отже, маючи загальне уявлення, про що йтиметься на нараді, я запросив до роботи добре знайомих мені науковців, які одержали освіту в Харківському і Дніпропетровському університетах, спеціалізувалися на історії України, у складних умовах «перебудови» підтримували постійні зв'язки зі школою і були, на мій погляд, вільними від ностальгійних поглядів щодо комуністичного минулого. Це – Роман Лях – професор Донецького університету, Петро Тригуб – професор Миколаївського педагогічного інституту, Ганна Швидько – професор Дніпропетровського університету. Організатори зустрічі запросили і ректора Бердянського державного педінституту, доктора історичних наук, професора Юрія Лизогуба.

В архіві автора збереглася стенограма наради, що дає можливість відтворити її хід максимально точно²⁵.

Нараду відкрив голова Запорізької обласної ради В'ячеслав Похвальський. Він закликав створити «науковий підручник, позбутися помилок у змалюванні історії» і нагадав, «що обов'язок науковця саме в цьому». Потім прозвучало: «Нелегко об'єктивному вченому сьогодні говорити правду всупереч прагматизму, який часто відступає від реальності». Це були слова «про все і ні про що», які без вагань міг сприйняти кожен з присутніх у залі. Справді, важко знайти науковця, який назве себе необ'єктивним і готовим свідомо відступити від історичної правди заради «прагматизму», хоча це й «нелегко». Ось тільки в чому полягає правда, як він її уявляє – високопосадовець, у майбутньому дипломат, посол України в Болгарії, так і не сказав.

А повинен був сказати. Україна ще недавно стала незалежною державою і тільки визначалася у своїй внутрішній і зовнішній політиці, поступово позбавляючись вантажу тоталітарного минулого. У цій ситуації велике значення мала точка зору на минуле і сучасне високопосадовців. У нас була деяка інформація про те, як влада ставиться до змісту підручників з вітчизняної історії в тих демократичних країнах Заходу, які мали тоталітарне минуле. Так, наприклад, у Федеративній Республіці Німеччина держава давала авторам підручників низку обов'язкових рекомендацій з особливо важливих політичних проблем, зокрема щодо висвітлення націонал-соціалістичного минулого та «німецького питання». Про це нам було відомо з публікації в російськомовному журналі з ФРН «Гутен Таг» за березень 1990 р., який в умовах «перебудови» поширю-

Трущаківський

ПРОТОКОЛ ЗУСТРІЧІ

16.03.1993 р.

Потемальський В.В. Робоча зустріч творчого колективу і практиків. Короткий екскурс в соціально-економічні питання Запорізької області.

Хотілося б, щоб підручник був стабільним. Бути козакон – це стан душі, а не приналежність до якоїсь соціальної групи. Давайте дамо методичний, науковий підручник. Позбутися помилок у змальованні історії. обов'язок науковця саме в цьому. Немалюко об'єктивному вченому сьогодні говорити правду всупереч прагматизму, який часто відступає від реальності.

Перехід на українську мову – ніякого примусу тут не має бути.

Побажання пavidної роботи – конструктивної ділової, пavidної, демократичної.

Горощко Н.Н. Прикро, що нікого не прислало МО. Не сподіваємось, що до нього навчального року МО нас забезпечать підручниками, спробуємо зробити це самі. Це, звичайно, блгородна справа для наших дітей, саме в школі ми закладаємо майбутнє нашої держави.

Тетерятник В.Г. Подяка колегам присутнім із сусідніх областей. Подяка Мотор-Січі, асоціації підприємств, вченим, що погодились взяти участь у отворенні підручника.

Мета: визначитися в спільних діях щодо написання підручника. Є розгубленість: постійних підручників історії та географії України немає, є необхідність почати працювати. Підручників нема, а ті що є – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників.

Є згода МО на цю форму роботи. Маємо важливу підтримку асоціації підприємств.

Протокол зустрічі в Запоріжжі 16.03.1993 р. Фрагмент

вався в СРСР²⁶. Наприклад, той факт, що в роки правління Гітлера в Німеччині було побудовано автобани, ліквідовано безробіття, наркоманію, дитячу безпритульність, у 1936 р. було проведено Олімпіаду і німецькі спортсмени продемонстрували високі результати, що німці в 30-ті роки ХХ ст. досягли значних економічних і наукових успіхів – не може бути підставою для виправдання теорії і практики гітлеризму.

Щось подібне ми чекали почути від голови обласної ради стосовно історії України, зокрема щодо оцінки того періоду, коли вона входила до складу СРСР і була об'єктом терористичної політики Комуністичної партії. В'ячеслав Похвальський, хоча й не був професійним істориком, але закінчив заочно факультет журналістики Київського університету, очолював редакцію обласної газети «Запорізька Правда» і мав достатньо глибокі знання з історії України. Нарешті, у 1993 р. відзначали трагічну дату – 60-ті роковини Голодомору 1932–1933 рр., що не могло пройти повз його увагу. Але про героїчні й трагічні сторінки історії України, про які варто було б написати в підручниках нового покоління, ми не почули від нього навіть натяку.

Другим на нараді виступив завідувач обласного відділу народної освіти Борис Тетерятник. Він змалював загальну картину про стан викладання вітчизняної історії: «Підручників немає, а ті, що є, – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників. Є згода Міністерства освіти на нашу роботу. Маємо велику підтримку асоціації підприємств».

Цей виступ викликав змішані почуття. Професори погодилися з потребою мати альтернативні підручники. Питання лише в тому, який зміст вкладається в поняття «альтернативність». Вони знали, що в демократичному західному суспільстві звичайним явищем є наявність кількох підручників, рекомендованих для використання в навчальному процесі відповідними державними структурами. При цьому, звичайно, зміст підручників повинен відповідати єдиному державному стандарту і давати загальнонаціональну, а не регіональну версію історії. Учитель має право сам вибирати один з підручників. Саме в цьому контексті було сприйнято й тезу про «альтернативність». Наявні книжки (маються на увазі науково-популярні брошури і методичні посібники з історії України, бо ніяких підручників ще не було) справді не зовсім «підходять для нашого регіону». До речі, як до будь-якого іншого в Україні. Але, оскільки Борис Тетерятник заявив, що існуючі підручники саме «для нашого регіону не підходять», можна було зрозуміти, що пропонується план створення підручника для південно-східної України. Професор П. Тригуб сказав прямо: «Я проти регіонального підручника, я за альтернативний підручник історії України».

Відчувалося, що й інші науковці не в захваті від мети проекту. Оскільки Борис Тетерятник повідомив про «згоду Міністерства освіти на нашу роботу», один з професорів запитав, у якій формі Міністерство дало цю згоду. У відповідь учасники наради почули, що була усна домовленість з міністром освіти Петром Таланчуком.

Справді, під час короткої зустрічі з міністром освіти, яка відбулася на початку березня 1993 р. у Києві, Борис Тетерятник відрекомендував

мене як керівника авторського колективу майбутнього підручника і в загальній формі повідомив про мету проекту. Мені здалося, що міністр усерйоз не сприйняв цієї інформації. Принаймні на нараду в Запоріжжя, про яку повідомили в Міністерство освіти, ніхто з його представників не приїхав.

Не було одностайності щодо «регіонального» характеру проекту і серед обласних керівників освіти. Навіть представник обласного управління освіти Донецької області заявив: «Це має бути альтернативний підручник, а не регіональний (“хуторський”)». Він пообіцяв всіляку підтримку цьому проекту, але цілком слушно зауважив, що, крім загальнодержавного підручника з історії України, потрібно писати і вводити в навчальний процес історію рідного краю і курс народознавства. Миколаївський керівник підтримав свого донецького колегу: «Підручник має бути альтернативним і використовуватися по всій Україні».

До єдиної точки зору так і не дійшли. Але, щоб не залишати професорів «без нагляду», для обговорення майбутніх текстів підручників було вирішено створити групу вчителів-експертів вищої категорії зі шкіл південно-східних областей України. Керувати нею доручили Тетерятнику, начальнику Запорізького обласного управління освіти, у

Вікторію В.О. Замит до Гороща - прохання допомогти з придбанням ліцензії на папір.

Донецьк - спасибі Запорізьким колегам, що зібрали нас на добре діло.

Це має бути альтернативний підручник, а не регіональний /“хуторський”/.

Варто розглянути і спільно прореконструвати, аби допомогти його концептуальної цілісності.

Варто частину тиражу подати у вільний продаж у всіх регіонах України, та за межі держави.

Слід надати юридичного статусу нашому зібранню, якусь раду по створенню підручника. Треба орієнтуватися на звідки написати.

Ми, донецьчани, маємо готовий рукопис по історії Донеччини, можливо і в цьому буде допомога. Рационально буде підготувати посібники /підручник/ по народознавству.

Прекрасна пропозиція про комплект, дійсно, потрібна і хрестоматія до підручника і збірник документів, діафілям. Звичайно, все це наотушня робота, а зараз наочно - це підручник.

Мурещанський Л.І. Підручник має бути альтернативним і використовуватись по всій Україні.

Можливо, треба розширити колектив, залучити до нього вчителів-практиків, аби підручник був більш досконалим, ближ-

минулому вчителю фізики й математики. Було заплановано створити повний комплект підручників з історії України для 7, 8, 9, 10, 11 класів і визначено їхніх майбутніх авторів. Запрошеним професорам запропонували самим вирішити, хто з них буде писати той чи інший текст. Поставили жорсткі терміни – видати книжки до наступного 1994/95 навчального року.

На тому нараду закінчили і пішли на банкет, влаштований власниками «Мотор-Січі» – головними ініціаторами проекту «Регіональний підручник». У початковій фазі банкету дискусія продовжилася. Планував приїхати і В'ячеслав Богуслаєв, але щось завадило і від його імені говорив представник «Мотор-Січі» Ярослав Сухий.

Про нього ніхто з присутніх професорів нічого не знав. Пізніше з'ясувалося, що він – кандидат історичних наук (дисертацію захищав з історії КПРС), працював в одному з вишів Тернополя, у 1990–1991 рр. – секретар Тернопільського обкому партії і останній перший секретар Тернопільського обкому КП України. У грудні 1990 р. в інтерв'ю журналу ЦК КПРС «Известия ЦК КПСС» закликав перестати «відсиджуватися в окопах». «Пришло время сказать решительно и определенно: надо сражаться!»²⁷, – заявив він. У відповідь у газеті Тернопільської обласної ради «Відродження» у рубриці «Хто є хто» було надруковано статтю, у якій давалася оцінка цьому інтерв'ю і його автору: «Таке інтерв'ю пасувало б, швидше за все, лише озлобленому сталіністові, якому туга за кривавим минулим розриває серце, а почуття безсилля змінити хід історії позбавляє реальності і штовхає на авантюризм»²⁸. Не дивно, що після проголошення незалежності в серпневі дні 1991 р. Я. Сухий змушений був тікати з малої батьківщини. Цей «непримиренний борець за комунізм» знайшов прихисток спочатку у Криму, де працював директором пансіонату, який належав «Мотор-Січі». Потім його побачили серед найближчих радників гендиректора, і зрештою, він став заступником В. Богуслаєва по зв'язках з державними органами і громадськими організаціями.

У своїй вітальній промові Я. Сухий спробував розставити всі крапки над «і». Від імені свого шефа він пояснив, що альтернативні підручники повинні мати «регіональний зміст», тобто розкривати історію окремо Півдня і Сходу України. Навіть прозвучала фраза про «жовто-блакитну експансію» із Західної України. Акцентувалося, що «в нашому регіоні» (тобто на Півдні і Сході України) «своя історія», відмінна від історії Західної України. Тому в наших школах потрібно викладати саме історію Південно-Східного регіону. Присутні на нараді керівники обласних відділів народної освіти сусідніх областей тепер мовчали, що було сприйнято як згода із цією тезою представника «Мотор-Січі».

Зате від учених знову пролунало питання: а як же бути із загальноукраїнською історією і державною програмою, яка є обов'язковою для всієї України? Відчувалося, що професори розгублені і не погоджуються з ідеєю колишнього секретаря парткому про необхідність якогось особливого, відмінного від загальноукраїнського, підручника, який буде використовуватися в школах південно-східних областей України.

Розгорнулася дискусія (судячи з усього, для організаторів зустрічі несподівана і за банкетним столом недоречна), у результаті якої було сформульовано висновок: «Підручник регіональний, програма загальноукраїнська». Така алогічна відповідь нічого не вирішувала, але дала можливість мирно завершити дискусію.

Після банкету відбулася коротка нарада професорів, яка мала продовження в телефонному режимі. Стояло питання: що далі? Виявилось, що виконувати замовлення організаторів зустрічі в Запоріжжі, тобто писати якийсь «регіональний підручник», ніхто з них не хотів. Були пропозиції відмовитися від цієї ідеї взагалі і продовжувати виконувати власні наукові проекти, яких у кожного автора в той час було достатньо. До того ж відчувалося «провінційна закомплексованість»: вважалося, що писати підручники з історії України – прерогатива київських учених. Може ще львівських, але ж ніяк не запорізьких, дніпропетровських чи донецьких. У квітневому числі «Українського історичного журналу» за 1992 р. професор Станіслав Кульчицький повідомив, що з початку цього року робота вчених Інституту історії України НАН України над підготовкою підручників, посібників і хрестоматій з історії «набуває систематизованого і набагато масштабнішого, ніж раніше, характеру. З Міністерством освіти укладено угоду про співробітництво, розраховану на п'ять років. Науковці інституту починають розробляти програми з історії України...»²⁹. Вступати в ризиковану конкуренцію з київськими вченими, з якими склалися дружні, партнерські стосунки, не хотілося. Врешті сумніви було подолано. Вирішили скористатися ситуацією (про нараду повідомили місцеві ЗМІ, про неї знали в Міністерстві освіти, до того ж кожному автору для роботи над книжкою обіцяли творчу відпустку на півроку) й почати роботу над повноцінними підручниками загальноукраїнського формату, які б відповідали програмі МОН і нашим уявленням про минуле України. Упевненості в успіху не було, але певного оптимізму надавала та обставина, що серед керівників народної освіти п'яти південно-східних областей України не було єдиної точки зору і не всі підтримували запорізький «регіональний проект».

ПОШУКИ НОВОЇ ТЕОРІЇ

Перш ніж взятися за написання текстів підручників, потрібно було хоча б у загальних рисах визначитися з теоретичними засадами, якими слід керуватися у роботі над історичним матеріалом. Автори відкинули концепцію історії України, вироблену радянською історіографією. Було очевидним, що життя розвивалося інакше, ніж про це писали в радянських підручниках. Крах комуністичних режимів у Європі, горбачовська «перебудова» і «гласність», розпад СРСР і проголошення незалежності України яскраво це продемонстрували.

Що можна було запропонувати замість радянської схеми? Чи було інше наукове бачення світової історії і як у нього «вписувалася» Україна? Чітких відповідей на ці питання члени авторського колективу не мали. Як дослідники всі вони сформувалися до проголошення незалежності України, добре засвоїли ази марксистської історіософії в її радянському трактуванні. У свій час у цьому руслі їм доводилося працювати над кандидатськими та докторськими дисертаціями, писати монографії, статті й навчальні посібники. Тепер виявилося, що теоретичні засади, якими вони керувалися, були хибними. Але ж усі розуміли, що без наукової теорії не обійтися. Працюючи в університетах, читаючи лекції, виступаючи перед масовою аудиторією, ми вже з кінця 1980-х рр. відчували необхідність визначитися з теоретичними принципами, якими слід керуватися історикам. Перспектива роботи над підручниками загострила це відчуття. Потрібно було сформувати загальне уявлення про історичний процес, його рушійні сили та їх ієрархію, співвідношення глобальних і регіональних тенденцій тощо. Інакше робота історика, як зазначив із цього приводу С. Кульчицький, перетвориться у «виколупування» окремих фактів і підлаштування

їх під політичні чи якісь інші уподобання автора³⁰. Саме на такому підході ґрунтувалася радянська історіографія, чітко орієнтуючись на чергові вказівки правлячої партії і підбираючи («виколупуючи») для обґрунтування їх необхідний фактичний матеріал.

Таким чином, потрібно було знайти повноцінну наукову заміну радянській версії історії. Без цього створити узагальнений образ минулого України в контексті європейської і світової історії було неможливо. З іншого боку, звільнення від диктату марксистсько-ленінської методології в її радянському варіанті не повинно було поставити вчених у залежність від іншої, «єдино вірної». Однак знайти сучасні розробки теоретичних підстав історичної науки у працях науковців України виявилось неможливим. У доперебудовних працях у більшості своїй вони залишалися на позиціях радянської версії марксизму «застійного» періоду. І це можна було пояснити політичними обставинами. Але в умовах «перебудови» і на початку незалежності, коли обставини змінилися, ніякої альтернативи вітчизняні історики так і не запропонували.

Так, у листопаді 1990 р. було опубліковано проект «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР», підготовлений Академією наук Української РСР. У цьому розлогіму документі констатувався незадовільний стан історичної освіти в Україні, зокрема формальний характер вивчення історії України в середніх школах, яке зводилося до епізодичного ознайомлення з окремими темами, характеризувалися пріоритетні напрямки історичних досліджень у нових умовах, передбачалося удосконалення організації дослідної діяльності та ін. Говорилося також, що Програма «ґрунтується на науковій методології, кращих традиціях вітчизняної і світової історіографії», але що конкретно мали на увазі укладачі – не роз'яснювалося. Та уважний читач, прочитавши, що Програма «враховує документи XXVIII з'їзду КПРС, прийняті в 1989–1990 рр., рішення ЦК Компартії України, її XXVIII з'їзду...»³¹, зрозумів: «наукова методологія» – це ніщо інше як дещо модернізована радянська версія історії України.

Чи змінилася ситуація після проголошення незалежності? І так і ні. У нових умовах учені продовжували критикувати радянську історичну науку, досліджували окремі «білі плями» минулого та публікували раніше недоступні історичні джерела. Це була дуже важлива справа, яка сприяла розвінчуванню міфів імперського та радянського минулого й викликала сильні емоції в суспільстві. Історія України виявилася такою занедбаною і сфальсифікованою, що роботи в цьому напрямку справді було «непочатий край». Але про іншу важливу ділянку роботи істориків – потребу теоретичних узагальнень, пошуку схеми універ-

сального (глобального) розвитку, у якій би більш-менш чітко було визначено місце України, мало хто думав. Наприклад, у 1992 р. опубліковано посібник для вчителів, у якому було зібрано кільканадцять відносно новаторських статей з актуальних питань історії України ХХ ст., а у вступі до книжки справедливо зауважено: «Хоча сталінський “Короткий курс з історії ВКП(б)” у 1956 р. припинив своє існування, в усіх пізніших офіційних документах, а відповідно і наукових працях (аж до 1991 р. – *Авт.*), лишалися недоторканими запозичені з нього спотворені методологічні підходи, інтерпретація подій»³².

Цілком справедлива оцінка. Однак укладачі збірника не повідомили вчителів, які ж «неспотворені» наукові підходи, замість сталінських, слід використовувати для досягнення об'єктивності. Їм просто нічого було сказати. Історична спільнота України, за влучною оцінкою одного із сучасників, виявилася в ситуації корабля «без стерня і вітрил». Цей стан був охарактеризований як криза історичної науки. Її гостроту почали усвідомлювати вже на початку 1990-х рр. Щоб наблизитися до об'єктивного аналізу загальноісторичних процесів, потрібно озброїтися сучасними науковими методами, а без теорії тут не обійтися. «Проблема методу – найбільш складна для розв'язання в сучасній історичній науці. Ми погано знаємо навіть той методологічний арсенал, яким володіли історики минулого століття. Нам практично невідома теоретична озброєність світових історичних шкіл ХХ століття»³³, – писав на початку 1992 р. професор С. Кульчицький.

Чи могла ця теоретична необізнаність стати на заваді процесу підготовки нового покоління підручників з історії України? Серед істориків була поширена думка, що авторам шкільних посібників не обов'язково заглиблюватися в теоретичну історію. Підручникотворення, стверджували вони, має суто «прикладний» характер і далеке від академічної науки. Мої однодумці не погоджувалися із цією позицією. У школі вивчають основи наук, а історія – одна з них. Підручники повинні в доступній формі відбивати стан розвитку історичної науки, тобто загальне бачення минулого сучасними істориками-професіоналами. А цього без теорії досягти неможливо.

Слід враховувати також, що в підручниках висвітлюються широкі історичні періоди, повноцінний аналіз яких неможливий на підставі обмеженої кількості фактів, а вимагає їх об'єднання певною теорією. Підручники – це свого роду «мегатексти», які без історичної концепції, апробованої в академічній науці, перетворюються в набір випадкових фактів. Інша річ, що обґрунтування теоретичних конструкцій, які концептуально об'єднують історичні факти, як правило, залишаються за «лаштунками» шкільних текстів. Виняток можуть становити старші класи, де в дозованій формі учні одержують інформацію про різні

історичні концепції і на підставі наданої у підручниках і хрестоматіях інформації висловлюють своє ставлення до них. Так розвивається критичне мислення, на яке має бути зорієнтований навчальний процес. На зламі епох, коли змінюється історична картина світу, потреба в теорії відчувається особливо гостро.

Погоджуючися з такою позицією і не маючи можливості реалізувати її на підставі вітчизняної науки, члени творчої групи звернулися до надбань немарксистської історіографії і історіософії. Якщо раніше радянські історики згадували про теорії та конкретно-історичні дослідження зарубіжних учених, то переважно в контексті «критики буржуазних фальсифікацій». Тепер у працях іноземців почали шукати підказки відповідей на питання, які хвилюють українське суспільство, перш за все: звідки і куди ми йдемо, яке наше майбутнє?

Інформацію про основні напрями сучасної зарубіжної історіографії вітчизняні вчені почали одержувати лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли було подолано інтелектуальну ізоляцію української науки від світової. І хоча ця інформація була фрагментарною, а отож – безсистемною і суперечливою, усе ж вона виявилася надзвичайно корисною.

Урешті, вибудовуючи необхідну для роботи над підручниками теоретичну концепцію, члени авторського колективу вирішили йти шляхом поєднання доступних їм новацій зарубіжної історіографії і загальноприйнятих у світовій практиці історіописання підходів. У загальному вигляді передбачалося:

1) виходити із загальноновизнаного українським народом і світовим співтовариством факту державної незалежності України, який є «продовженням тисячолітньої традиції державотворення в Україні»;

2) спиратися на загальноприйняті у світовій історіографії уявлення про періодизацію історичного процесу;

3) ураховувати досвід європейської і світової історіографії ХХ ст.

Щонайперше, зійшлися на думці, що, незважаючи на всі історичні особливості, Україна у своєму розвитку пройшла ті самі етапи розвитку (у всіх його проявах – соціально-економічному, політичному, духовному), що й інші країни Європи. Як приклад для порівняння наводилися, перш за все, історії Польщі, Болгарії, Чехії, Сербії та ін. Ці країни в минулому були незалежними, потім втратили державність, а в новітні часи її відновили. Ставилось питання: чи Україна принципово відрізняється від цих країн? Таких принципових відмінностей не знаходили, а проголошення в 1991 р. Незалежності поставило остаточну крапку в цьому питанні. Справді, державна незалежність відкривала можливість вивести історію України на загальноєвропейський і світовий обшир і вирватися із «залізних обійм» російської історіогра-

фії, яка минуле українського, як і інших народів колишнього СРСР, розглядала з русоцентричних позицій. У 1996 р. ідея «про принципову нормальність української історії» була обґрунтована Ярославом Грицаком у його монографії «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.» і стала загальноприйнятою серед українських істориків.

Потім постало питання, як саме вписується «нормальне» минуле України у світовий загальноісторичний контекст.

Автори виходили із загальноприйнятої періодизації всесвітньої історії, згідно з якою людство у своєму поступальному розвитку пройшло п'ять великих епох: Первісну епоху, Давній час, Середні віки, Новий і Новітній час. Але постало питання про «змістовне наповнення» цієї схеми. У радянській історіографії, яка ґрунтувалася на марксистській формаційній теорії, усе було гранично чітко: Первісна епоха відповідала первісно-общинному ладу, історія Стародавнього світу – рабовласницькому, Середні віки – феодальному ладу, Новий час – капіталістичному, Новітній час – соціалізму, тобто початку комуністичного ладу. У СРСР необхідність переосмислення цієї схеми стала очевидною вже наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., коли виявилася теоретична неспроможність марксистської формаційної теорії. У пошуках альтернативи звернулися до досвіду зарубіжної науки.

На Заході над проблемою дослідження теоретичних аспектів розвитку людської цивілізації (і в цьому контексті періодизації всесвітньої історії) працюють постійно. Однак єдиної точки зору там так і не склалося. Для західної гуманітарної науки, яка визнавала принцип інтелектуального плюралізму, це цілком природно, хоча було дуже незвично для пострадянських істориків, які звикли до чітких формул з посиланням на цитати Маркса–Леніна, що сприймалися як істина в останній інстанції. Особливо активно теоретичні конструкції щодо змісту історії людства на Заході розроблялися у другій половині XX ст. На противагу формаційній марксистській теорії, яка ґрунтувалася на ідеї єдності, універсальності всесвітньо-історичного процесу, сформувалася концепція локальних цивілізацій. Її автором був англійський учений Арнольд Тойнбі. Про цивілізаційну теорію в Україні стало відомо у 80-ті роки XX ст., хоча її розробкою він займався з 30-х років XX ст. Тойнбі локалізував на Землі окремі цивілізації, кожна з яких була своєрідним історико-культурним типом, кардинально відмінним від інших. Жодна цивілізація не охоплює людство в цілому. Англійський учений виокремив 21 цивілізацію, які існували в минулому чи існують сьогодні. Механізм еволюції цивілізацій визначається законом «Виклик – Відгук». Зміна природного довкілля, внутрішні кризи й зовнішні за-

грози ставлять перед цивілізацією проблеми виживання (Виклик), від вирішення яких (Відгук) залежить її майбутнє. Адекватність/неадекватність Відгуку на Виклик визначає темп і напрямок руху (прогрес, застій, регрес).

Незважаючи на свою зовнішню привабливість, теорія локальних цивілізацій А. Тойнбі (у тій формі, якою вона сприймалася на початку 1990-х рр.) здавалася для членів авторського колективу занадто абстрактною і малоприматною для методичної організації матеріалу у шкільному підручнику з історії України. У ній підкреслювалася багатоманітність прояву всесвітньої історії в різних регіонах, його індивідуальність, неповторність, але губилася ідея єдності, універсальності історичного розвитку. Деякі послідовники Тойнбі, не турбуючися про належне обґрунтування, надзвичайно розширили кількість локальних цивілізацій, розриваючи людство на мозаїку ізольованих етносів чи регіональних спільнот. Нерідко це диктувалося політичними міркуваннями. Так, ще напередодні проголошення Незалежності на Півдні та Сході України поширювалася думка, що ці регіони в історичному і соціокультурному сенсі не є українськими. На цій підставі тоді вперше в новітній історії заговорили про «новоросів» і «Новоросію». При цьому, прагнучи надати своїм сепаратистським, по суті, проектам наукоподібний вигляд, намагалися спиратися на авторитет західної науки, згадуючи тоді ще маловідоме в Україні ім'я Арнольда Тойнбі. Після проголошення незалежності ці розмови на деякий час припинилися. В умовах краху комуністичної системи, наростання глобалізаційних процесів у світі, проголошення «європейського вибору» України, поширення ринкових відносин і ліберальних цінностей на дедалі нові й нові країни світу ідея єдності, «універсальності» світової історії одержала нові підтвердження. У 1989 р. американський політолог Френсіс Фукуяма опублікував сенсаційну статтю «Кінець історії?», у якій доводив, що після багатьох століть пошуків і величезних жертв людство нарешті знайшло найбільш доцільну форму суспільної організації – ліберальну демократію. Ця ідея на початку 90-х років ХХ ст. обговорювалася в науковому середовищі й підштовхувала українських учених до пошуку теоретичних узагальнень, які б давали обґрунтування для підходу до історії людської цивілізації як до універсального процесу.

Саме ці інтегральні цивілізаційні процеси, свідками яких людство стало в 80–90-х роках ХХ ст., примусили звернути увагу на роботи Раймона Арона, Даніела Белла, Елвіна Тоффлера, Вільяма Росстоу та інших західних дослідників другої половини ХХ ст., у яких відновлювалася ідея єдності світу, пропонувалося загальне бачення

історії, її «глобальний» характер. Пересічний радянський науковець книжки цих авторів прочитати в перекладі чи оригіналі не мав можливості (заважала «залізна завіса») і змушений був сприймати їх зміст через призму компартійних критиків, які говорили про них, як про «буржуазні фальсифікації», єдина мета яких опорочити марксизм, його теорію формаційного розвитку й «відволікати народні маси від боротьби за соціалізм». Але на початку 90-х років ХХ ст. цей «контрпропагандистський» антураж уже не сприймався, і в роботах згаданих західних авторів почали шукати раціональне зерно. Слід сказати, що під таким кутом зору дослідження західних авторів, які критикувалися офіційною наукою, сприймалися частиною українських дослідників і раніше, а з проголошенням незалежності це стало загальним правилом.

Зокрема, в інформації про концепції зазначених вище західних авторів звернула на себе увагу ідея трьох рівнів розвитку суспільства (трьох цивілізацій), через які пройшли сучасні розвинуті країни: 1) традиційне (інакше: доіндустріальне, або аграрне, чи аграрно-ремісниче), 2) індустріальне і 3) постіндустріальне. В основі цієї теорії був економічний чинник і зовні була схожа з формаційною теорією Маркса (саме тому на неї в Радянському Союзі й звернули особливу увагу), але істотно відрзнялася від неї по суті, коли мова заходила про механізм переходу від однієї стадії розвитку до іншої: Маркс вважав «локомотивами історії» соціальні революції, а прихильники ідей указаних вище мислителів «двигуном» розвитку – технічний прогрес. Вільям Росту не випадково в підзаголовок своєї книжки «Стадії економічного росту», опублікованої у США ще у 1960 р., поставив своєрідний виклик: «Некомуністичний маніфест».

Розглядаючи теорію «трьох цивілізацій» (у Елвіна Тоффлера – теорії «трьох хвиль»), неважко помітити, що вона своєрідно корелює з установленою у світовій історіографії періодизацією всесвітньої історії. Традиційне суспільство «вписується» у хронологічні рамки Найдавніших часів (Первісної епохи), Стародавнього світу і Середніх віків. У Первісному суспільстві люди існували, головним чином, за рахунок мисливства і збиральництва; у Давній час і Середні віки в основі життя було сільськогосподарське виробництво і ремесло (аграрно-реміснича цивілізація).

Епоха індустріального суспільства «вписується» в Новий і Новітній час, коли основою життя було промислове виробництво (індустрія). Перехід від Традиційного суспільства до Нового, індустріального, увійшов в історію як процес модернізації, тобто оновлення.

Схема періодизації всесвітньої історії

Періоди	Хронологічні рамки	Короткий зміст періоду
Найдавніші часи. (Первісна епоха)	Початок – понад 1,5 млн років	Первісне суспільство. Становлення цивілізації. Мисливство і збиральництво
Стародавній світ	До V ст. н. е.	Формування аграрно- ремісничої цивілізації
Середні віки	V – XV ст.	Розвинута аграрно-ремісничача цивілізація
Новий (модерний) час	XVI – початок XX ст.	Перехід до індустріальної цивілізації
Новітній час	З початку XX ст. до середини XX ст. Із середини XX ст. до сьогодення	Розвинута індустріальна цивілізація Перехід до постіндустріального (інформаційного) суспільства.

У Новітню епоху, яка продовжується й сьогодні, індустріальне суспільство поступається місцем постіндустріальному (*пост* – після), яке ще називають й інформаційним, з огляду на широке поширення інформаційних технологій. У постіндустріальну епоху людство почало входити в середині XX ст.

Вибудувалася логічна схема, а відтак – періодизація всесвітньої історії, яка пізніше була покладена в основу змісту підручників, написаних членами робочої групи.

Наведена вище схема періодизації всесвітньої історії стосується всього людства. Але разом з тим вона використовується для характеристики історичного шляху окремих країн, зокрема України. Наша країна розвивалася як складова частина світової цивілізації і у своїй історії пройшла всі ті періоди, які випали на долю інших великих країн.

Найдавніший час (Первісне суспільство) на території України почався понад 1 млн років тому з подальшою появою людини розумної і становленням цивілізації. Тут знайшли захист багато розвинутих (для свого часу) людських спільнот, які пізніше зробили помітний внесок у світову історію (наприклад, трипільці, скіфи, сармати та ін.).

В умовах становлення й розвитку аграрно-ремісничої цивілізації (Стародавній світ) у центральних регіонах України склалися умови для виникнення давньоукраїнської східнослов'янської держави, а на її південних і західних окраїнах – на берегах Чорного й Азовського мо-

рів – утвердилися міста-держави – форпости блискучої античної цивілізації.

У Середні віки (розвинута аграрно-ремісничка цивілізація) на території України сформувалася одна з найбільших і наймогутніших європейських держав – Київська Русь, яку видатний український історик М. Грушевський ще називав Україною-Руссю. У XIII ст. Україна-Русь потрапила в залежність від Золотої Орди, наприкінці Середніх віків її захопила Литва, а в XVI ст. – Польща.

З кінця XV ст. світ став модернізуватися і вступив у період Нового часу (Модерної епохи), яка продовжувалася до початку XX ст. За час модернізації у світі відбулися величезні перетворення у всіх сферах життя людей. Головне – змінилася економічна основа існування людей: замість аграрно-ремісничого виробництва, яке ґрунтувалося на ручній праці, утвердилося механізоване машинне (індустріальне) виробництво. Відповідно, суспільство Нового часу в період його розквіту стало індустріальним. Початок–середина XX ст. – це період розвинутої індустріальної цивілізації. У середині XX ст. індустріальне суспільство вступило у стадію переходу в постіндустріальне.

Михайло Грушевський

В Україні за цей час також, хоча й повільніше, ніж в Західній Європі, відбувалися кардинальні цивілізаційні зміни. Модернізація в ній мала наздоганяючий характер. У XIX ст. вона, перебуваючи у складі Російської і Австро-Угорської імперій, перейшла в індустріальну стадію, а наприкінці XX ст. – у постіндустріальну. Відповідно, відбувалися зміни в соціальній, духовній і політичній сферах. Кілька разів в епоху Нової і Новітньої історії людства Україна робила спроби відновити свою незалежність і врешті здійснила це в 1991 р.

Склавши, таким чином, більш-менш чітке (як нам здавалося) уявлення про періодизацію світової історії і місце в ній історії України, у членів авторського колективу виникло питання: як пояснити появу в умовах Нового і Новітнього часу національно-державницьких прагнень українців і які внутрішні й зовнішні стимули викликали їх?

У загальному вигляді схему національно-визвольних рухів українців намалював Михайло Грушевський, з концепцією національної історії якого наукова громадськість України ознайомила на межі 80–90-х років XX ст.

Суть її полягала в тому, що в минулому в Україні декілька разів циклічно повторювалися періоди національного поневолення і національного відродження. Ця схема ґрунтувалася на канонах позитивістської філософії XIX ст. і зазнала цілком справедливої критики з боку деяких сучасних істориків як застаріла, але більшість сучасних дослідників вона в цілому задовольняє і сьогодні. Справді, після втрати внаслідок монгольської навали незалежності України-Русі у XV ст. виникло українське козацтво і почалося національне відродження, яке в середині XVII ст. ознаменувалося Національно-визвольною війною під керівництвом Богдана Хмельницького. Однак Гетьманщина, яка виникла в ході війни, була знищена царизмом, і у другій половині XVIII ст. починається нове національне відродження, яке увінчується Українською революцією початку XX ст. Революція зазнала поразки, але після всебічної модернізації і грандіозних національних катастроф XX ст., в умовах «перебудови» Україна знову відроджується, і в 1991 р. здобуває незалежність.

Але ця схема не давала вичерпної наукової відповіді на питання про внутрішні соціально-економічні й політичні чинники, які викликали національне відродження і відкривали перспективу незалежності України.

Великий інтерес українських істориків викликала праця чеського автора Мирослава Гроха, у якій написано про формування модерних націй і національно-визвольні рухи залежних народів Центрально-Східної Європи в умовах модернізації і формування індустріального суспільства. У ній йшлося про три фази національного відродження (фаза «А» – академічна, фаза «В» – організаційна, фаза «С» – політична), через які пройшли на шляху до національного самовизначення ці народи. Зі спадщиною Гроха українського читача ознайомили зарубіжні дослідники. Але вони помітили, що про Україну Грох не писав, хоча його висновки цілком можна застосувати для характеристики національно-визвольного руху українського народу. Зокрема, саме аналітичну схему Мирослава Гроха для аналізу українського національного відродження ще в 1990 р., тобто до проголошення незалежності 1991 р., використав професор Мічиганського університету Роман Шпорлюк. Свою статтю Роман Шпорлюк закінчив словами: «Будемо мати надію, що навіть коли Грох ігнорує українську історію, українські історики не будуть ігнорувати Гроха»³⁴.

У контексті пошуку теоретичних підходів до характеристики визвольного руху увагу авторського колективу звернула на себе також згадана вище книжка Ореста Субтельного «Україна. Історія». Через усе видання, пише в передмові автор, проходять дві головні проблеми – бездержавність і неукраїнська (без вирішальної участі українців)

модернізація: «...Відсутність держави та наявність панування неукраїнців у процесі модернізації є вирішальними моментами, котрі допомагають висвітлити надзвичайно широке, барвисте й химерне плетиво, що його утворює історія України»³⁵.

Однак в історії України, крім питань національно-визвольного руху і державотворення, залишилося багато інших, без з'ясування яких наважитися писати нові шкільні підручники було б авантюрою. Ці проблеми на межі 80–90-х років ХХ ст. поступово потрапляли в поле зору професійних істориків. У жовтневому числі «Українського історичного журналу» за 1991 р. було опубліковано матеріали «круглого столу», які пропонували точку зору провідних істориків Академії наук України, докторів історичних наук на деякі особливо важливі із цих проблем. Так, Олександр Моця, завідувач сектору давньоруської археології Інституту археології, виступив зі своїм баченням теми «До передісторії українського етносу», Володимир Ричка, заступник головного редактора «Українського історичного журналу», зробив повідомлення «Про характер і деякі особливості формування давньоруської народності», Валерій Смолій, директор Інституту історії, розкрив тему «Середньовічна доба в історичному минулому України»³⁶. У квітні 1992 р. заступник директора Інституту історії Станіслав Кульчицький запропонував деякі методологічні підходи до аналізу історії радянського суспільства³⁷.

З урахуванням усіх зазначених вище обставин і стану історичної науки автори поступово вибудовували теоретичні підходи до історії України.

Ці підходи в цілому збігалися з позицією, сформульованою в «Концепції шкільної історичної освіти», проект якої був розроблений у 1992 р. й обговорювався в ЗМІ. У Концепції зазначається: відбір та побудова навчального матеріалу мають здійснюватися на принципах гуманізації та взаємополучення формаційного, цивілізаційного й культурологічного підходів. Уважалося, що такий підхід надасть можливість розкрити як поступальний розвиток суспільства «по вертикалі», так і наступність і внутрішню різноманітність розвитку країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на «горизонтальному» зрізі історії³⁸.

Члени авторського колективу не брали участі в розробці Концепції, але після ознайомлення в цілому погодилися з нею, хоча розуміли, що вона не дає відповідей на всі конкретні питання, які виникають у ході дослідницького процесу. Теоретична націленість концепції на інтегральний підхід до історії з урахуванням багатоманітності її проявів відповідала уявленням авторів про минуле людства і місце в ньому України. На підставі цих уявлень і формувалися загальні теоретичні уявлення про минуле, які вони прагнули реалізувати в текстах підручників.

КРАХ ПРОЕКТУ «РЕГІОНАЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК»

Відповідно до попередніх домовленостей, досягнутих на нараді 16 березня 1993 р. в Запоріжжі, було визначено «сфери відповідальності» учасників проекту. Підручник з історії України для 7 класу (з найдавніших часів до другої половини XIV ст.) зголосився писати професор Роман Лях, для 8 класу (друга половина XVI – кінець XVIII ст.) – професор Галина Швидько, для 9 класу (кінець XIX ст. – 1917 р.) – професор Петро Тригуб, для 10 (1917–1945 рр.) і для 11 класів (1945–1994 рр.) – професор Федір Турченко. Кожен із цих авторів уже мав відповідні наукові напрацювання, і передбачалося, якщо в цьому буде необхідність, самостійно підшукає собі одного або декількох співавторів. Загальну координацію роботи було покладено на автора цього видання.

Робота над підручниками почалася з «Новітньої історії України» для 10 класу. З точки зору підбору й організації фактичного матеріалу в автора особливих проблем не виникало: новітню історію України він викладав студентам третього курсу історичного факультету Запорізького держуніверситету і вже із часів «перебудови» готував до друку відповідний навчальний посібник. Залишалося адаптувати цей матеріал до потреб навчального процесу в загальноосвітній школі. Але виявилось, що це нелегке завдання. Щоб зробити книжки доступними для розуміння старшокласника, доводилося по декілька разів переписувати окремі сюжети й цілі параграфи. Допоміг досвід роботи у школі та в університеті. Зокрема, у контексті роботи над підручником автор видав два навчальних посібники з новітньої історії України для учнів 10 класу, присвячених першим, особливо складним темам, які були сформульовані таким чином: «Українська національно-демократична

революція (1917 – поч. 1918 рр.) і «Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918–1920 рр.)»³⁹. Ці брошури, загальним накладом до десяти тисяч примірників, було поширено у школах Запорізької, Дніпропетровської і Полтавської областей.

Особливу увагу приділено документальному забезпеченню основного тексту. До кожної теми запропоновано підбірку документів і запитань до них. Звернено увагу на забезпечення їх змістовної і соціально-політичної різноманітності, що ставило учнів перед необхідністю аналізувати, співставляти й робити самостійні висновки. Це була надзвичайно важлива частина роботи – потрібно було забезпечити доказовість викладу. Адже перші підручники були своєрідним історичним «лікнепом» не лише для учнів, але й для вчителів, у яких не було системного уявлення про минуле України. Роботу над методичним забезпеченням підручника автор здійснював спільно з методистами Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти.

Відповідно до рішень запорізької наради від 16 березня 1993 р., було створено експертну групу з рецензування підручника, до якої увійшло десять учителів історії з різних областей, вісім з яких мали вищу категорію. Протягом червня 1993 – квітня 1994 р. група провела три робочих засідання щодо обговорення рукопису – у Запоріжжі, Миколаєві та Дніпропетровську. Свідок і активний учасник процесу Олександр Удод пізніше згадував: «...Обговорювали прискіпливо: абзац за абзацом, рядок за рядком...»⁴⁰. До речі, вівся протокол, у якому ретельно фіксувалися всі зауваження і висновки експертів. Автор уважно вислуховував експертів, есперти – автора. На зауваження автор аргументовано відповідав і частину з них з вдячністю сприйняв. У зв'язку із цим нерідко в тексті робилася серйозна правка. Насамкінець група визнала, що концепція і методичний апарат підручника відповідають вимогам і чинній програмі з історії України, і рекомендувала його до друку. Особливу думку висловив один член групи, не згодний з концепцією підручника.

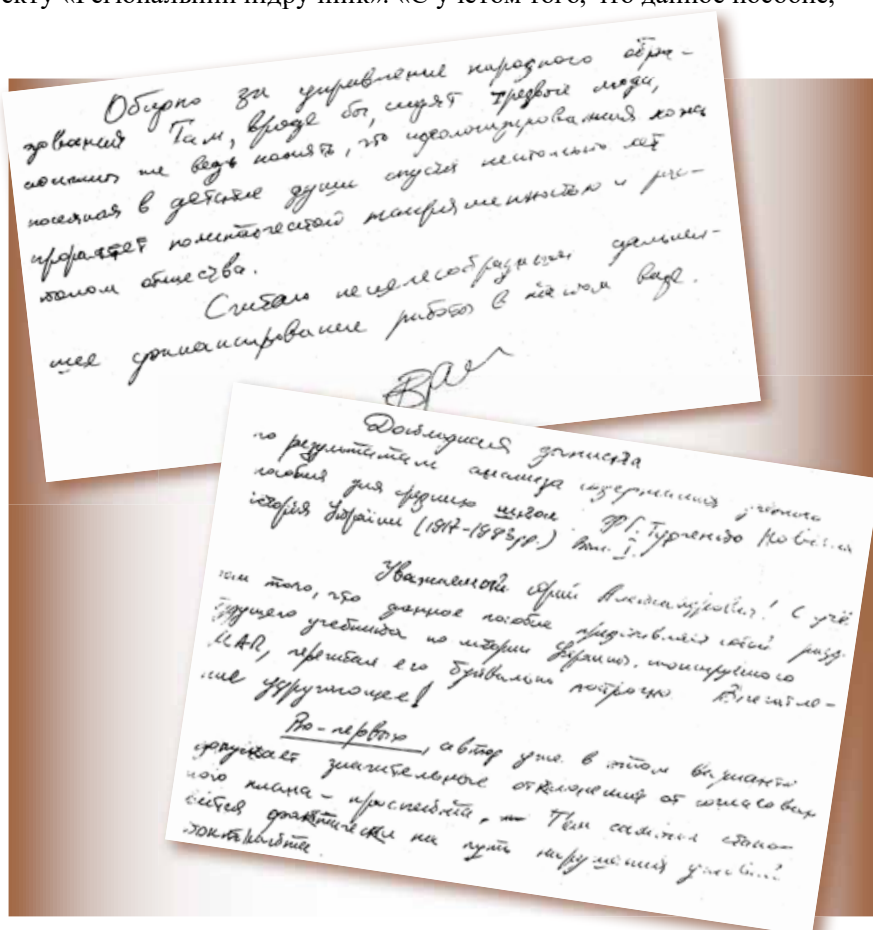
А за межами експертної групи йшло паралельне рецензування.

Його вели Ярослав Сухий і Віктор Понеділко.

Про першого вже говорилося. Інший рецензент – Віктор Понеділко також був кандидатом історичних наук і викладав історію КПРС в Запорізькому машинобудівному інституті. Напередодні проголошення незалежності був обраний секретарем Запорізького обкому партії. Після заборони діяльності Компартії України повернувся в машинобудівний інститут, став доцентом кафедри українознавства. Цю кафедру було створено на базі колишньої кафедри історії КПРС. Із часом він знайшов притулок під дахом підприємства «Мотор-Січ», а в 1994 р. за підтримки власників цього підприємства навіть став народним депутатом, членом фракції Компартії України.

Рецензії на підручник Сухого і Понеділка мали відверто прокомуністичне спрямування. Складалося враження, що «перебудова» і обнадорені в роки перебудови факти злочинного характеру діяльності КПРС пройшли повз їхню свідомість.

Власне, Віктор Понеділко писав не рецензію: його текст називався «Докладная записка по результатам анализа содержания учебного пособия для средних школ Ф.Г. Турченко «Новітня історія України (1917–1993 рр.). Вип. 1». Коротку доповідну записку було адресовано Юрію Широконосу, який був присутній від «Мотор-Січі» на «історичній» нараді 16 березня 1993 р. і, напевне, відповідав за реалізацію проекту «Регіональний підручник». «С учетом того, что данное пособие, –

Доповідна записка Віктора Понеділка. Фрагменти

інформував Понеділко, – представляє собою раздел будущего учебника по истории Украины, спонсируемого ассоциацией «Содружество», перечитал его буквально построчно». Які ж результати його прискіпливого «аналізу»? По-перше, Понеділко констатував, що автор посібника «становиться фактически на путь нарушения условий контракта». (Від себе повідомляю, що ніхто з авторів ніякого контракту з асоціацією не укладав). По-друге, узагальнений висновок щодо змісту посібника (а отож і майбутнього підручника): «Методологически нам подsunута “дохлая кошка” в виде “Краткого курса ВКП(б)” с точностью до наоборот». І, по-третє, головне: «Считаю нецелесообразным дальнейшее финансирование работы в таком виде»⁴¹.

Що ж до Ярослава Сухого, то він також ретельно прочитав весь рукопис підручника й написав розлогу рецензію, яка за своєю методологічною спрямованістю мало відрізнялася від «Докладной записки» Віктора Понеділка. Рецензент сумлінно повторив усе те, про що писалося і говорилося про історію України на офіційному рівні десятки років – аж до проголошення Незалежності. Це був суто радянський, партійно-комуністичний погляд на історію України, від якого він не відступив ні на міліметр. Єдине, що звернуло на себе увагу в рецензії, – широке залучення прикладів з історії Західної України. На їх підставі Ярослав Сухий зробив у рецензії ряд «наукових відкриттів», зокрема: «Правда історії в тім, що тільки 17 вересня 1939 р. принесло вистраждане українським народом возз'єднання земель України в єдиній соціалістичній державі». Або про вибори в Західній Україні 22 жовтня 1939 р., проведені в умовах комуністичного терору – «вибори без вибору»: «Ніхто не може заперечити, що вибори були демократичні, були прямі і взагалі при таємному голосуванні...». Коментувати немає сенсу: як кажуть, «броня крепка»...

Хоча зрідка в рецензії трапляються і моменти, де Сухий змушений визнавати очевидне, наприклад, широку підтримку в Західній Україні антирадянського Опору. «Але хай буде по Турченку – широка підтримка. Кого? Оунівців, котрі люто шкодили Радянській владі...» – пише колишній секретар обкому. Цікавий поворот думки. Йому важливіше не те, що бандерівців підтримували його земляки – жителі Галичини. Негативна оцінка бандерівців ґрунтується на тому, що вони виступали проти радянської влади⁴². Логічно було б поставити питання: чому люди не сприймають цю владу?

Рукопис підручника з історії України також ретельно вичитував начальник обласного управління освіти Борис Тетерятник (нагадаємо, у минулому вчитель фізики і математики). У тексті рецензії, підписаної Тетерятником, трапляються прямі запозичення з текстів Понеділка і Сухого. Це не випадковість. Віктор Понеділко у своїй «Докладной записке» Юрію Широконосу висловив претензії до управління народної освіти за відсутність «належного контролю» за виконанням проекту, і

Борис Тетерятник почав «виправляти недоліки». Його рецензія переписана критичними зауваженнями й побажаннями на кшталт: «дати в підручнику коротку біографічну довідку про В.І. Леніна, скрізь у тексті ставити до його прізвища ініціали», «назвати 7 листопада в історії днем Великої Жовтневої соціалістичної революції», «зняти з тексту речення “арсенальці відкрито виступили проти української держави”», «параграф “Червоний терор” повністю зняти», «не можна дітям подавати про принцип “грабуї нагробоване”», «у параграфі “Насильницьке створення колгоспів” зняти слово “насильницьке”», «зняти карикатуру на Гітлера і Сталіна», «абзац “Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов’язаний з нею поділ світу” зняти», «про розстріл польських офіцерів зняти», «зм’якшити зміст параграфа про репресії із західноукраїнським населенням» та ін.⁴³

Стало гранично ясно, що в поняття «регіональний підручник» автор і замовники (керівництво «Мотор-Січі») вкладають різний зміст. Спонсори хотіли одержати книжку, яка б відповідала їхнім ідеологічним поглядам на минуле України, які за змістом залишалися суто комуністичними і проросійськими. Південь і Схід вони вже тоді сприймали як особливий економічний і етнокультурний організм, який тяжіє до Російської Федерації, а не до України. У автора виявився інший підхід. Він виходив із загальноукраїнської системи координат і готував підручник, у якому на загальнонаціональному тлі були б показані регіональні особливості різних територій, у тому числі Півдня і Сходу України. Коли розходження вийшли на рівень дискусій щодо змісту книжки й оцінок тих чи інших подій, почалися умовляння і спроби тиску. Як повідомив мені Борис Тетерятник, рукопис підручника читав сам В’ячеслав Богуслаєв і залишився незадоволеним. Але була й велика підтримка вчителів-методистів, молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти, кандидата історичних наук Олександра Удода, місцевих краєзнавців і колеґ-учених, додатково залучених до обговорення рукопису.

Напевне, ініціатори проекту «Регіональний підручник» вважали, що, відмовивши у фінансуванні, вони «похоронять» його як свою невдалу ініціативу. Але, на щастя, не все тоді вирішувалося в Запоріжжі. Автор вирішив передати свій текст безпосередньо в Міністерство освіти. Це рішення виявилось вдалим. У цей час Міністерство освіти приймало рукописи підручників нового покоління для їх рецензування і відбору для видання. Цим переймалася спеціаліст Управління післядипломної освіти Міністерства Наталія Теплоухова.

Це була унікальна людина. Усі, хто спілкувався з Наталією Теплоуховою, відзначають її професійний рівень і високі моральні якості. Закінчивши в 1984 р. історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту (тепер Національний педагогічний

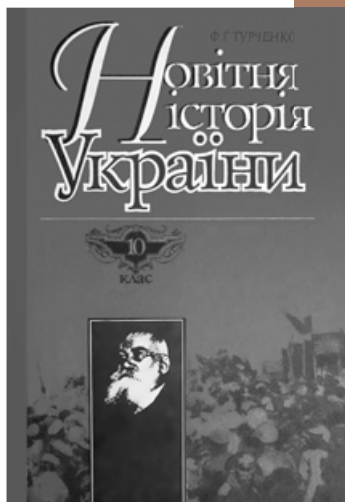
*Зліва направо: Ярослав Грицак, Мейтленд Стобарт (заступник директора департаменту освіти, культури і спорту Ради Європи).
Справа наліво: Олексій Дубас (генеральний директор видавництва «Генеза»),
Наталія Теплоухова. 17.11.1996 р.*

університет імені М.П. Драгоманова), Наталія Теплоухова шість років викладала історію у школах Києва, пережила трансформації історичної освіти перебудовного часу й першого року Незалежності, «пропустила» через свою свідомість і навчальний процес усі нові книжки і посібники з історії України. У липні 1992 р. її запросили на роботу до Міністерства освіти на посаду спеціаліста Управління післядипломної освіти. У червні 1993 р. Теплоухову переводять на посаду провідного спеціаліста Управління базової освіти. В її посадові обов'язки входило організаційне забезпечення підготовки підручників з історії нового покоління. Саме вона першою ознайомилася з рукописом підручника і сприяла його оперативному проходженню по бюрократичних щабелях Міністерства освіти.

У результаті експертизи підручника методичною комісією Інституту системних досліджень Міносвіти України виявилось, що текст запорізького автора, виконаний за активної участі вчителів-методистів, має переваги над іншими. Особливо було відзначено доступний і водночас науковий стиль викладу, вдалий підбір документів і запитання до них. Колегія Міносвіти рекомендувала підручник до друку й він був оперативно опублікований видавництвом «Генеза» у вересні 1994 р. масовим накладом з відповідним грифом Міністерства освіти і науки України.

Коли про це стало відомо в Запоріжжі, серед ініціаторів проекту «регіональний підручник» знялася паніка. Утрачалася монополія на істину в такій важливій сфері, якою були знання про радянське минуле. Старшокласники одержували доступ до інформації, яка десятиліттями приховувалася комуністичним керівництвом. Стали шукати аргументи для дискредитації підручника, який невдози став надходити у школи області. Зігнувавши точку зору вчителів-методистів, які вели рецензування рукопису й дали йому позитивну оцінку, вирішили за давньою радянською традицією звернутися до «широкої вчительської громадськості». За розпорядженням обласного управління освіти «з метою більш широкого з'ясування адаптації підручника до навчального процесу» було проведено опитування вчителів області. Анкети заповнили близько 100 вчителів історії, головним чином російськомовних шкіл Запорізької області. Головне питання «Як сприймається концепція підручника?» було закамфльоване іншими (про кількість і якість карт і ілюстрацій, поліграфічне оформлення, насичення документами і т. п.).

Поки йшло анкетування вчителів, готувалася обласна масово-політична акція – обласна науково-практична конференція «50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні та історична освіта області», яка відбулася 5–6 січня 1995 р. Для участі в конференції запросили вчителів історії усіх шкіл області й ветеранів. Приїхали члени авторського колективу, зокрема професори Роман Лях і Ганна Швидько. Головував заступник голови облради Віталій Воловик, у минулому – партпрацівник обласного рівня. Про війну говорив так, як говорили про неї ще в 70–80-ті роки ХХ ст., хоча відчувалася його обізнаність з текстом підручника. Професор Лях наголосив на потребі відмовитися від терміна «Велика Вітчизняна війна» і оцінки подій 1918–1921 рр. в Україні як громадянської війни. Він говорив також про радянські міфи про минуле і їхню живучість у нових умовах. З особливою увагою учасники конференції сприйняли доповідь представника Міносвіти України Наталії Теплоухової «Сучасна концепція історичної освіти молоді та нові підходи до викладання історії».

Ф.Г. Турченко «Новітня історія України». 10 клас.
1994 р.

Коммерський р-и м. Запоріжжя

АНКЕТА

Кафедра общественных наук ЗОИУУ совместно с облУО проводит социологическое исследование среди учителей истории Запорожской области с целью выяснения степени адаптированности учебника "Новейшая история Украины" для 10 класса под редакцией Турченко Ф.Г. к учебному процессу.

Благодарим за содействие!

I. Язык учебника:

1. Усложнен для восприятия учащихся
2. Оптимально для восприятия учащихся
3. Чрезмерно легкий для восприятия учащихся

II. Методический материал учебника:

4. Усложнен
5. Оптимально
6. Чрезмерно облегчен

III. В учебнике:

7. Слишком много фактического материала
8. Оптимальное количество фактического материала
9. Недостаточно фактического материала

IV. В учебнике:

10. Слишком много исторических документов
11. Оптимальное количество исторических документов
12. Недостаточно исторических документов

V. В учебнике:

13. Мало карт и иллюстраций
14. Оптимальное количество карт и иллюстраций
15. Излишнее количество карт и иллюстраций

VI. Согласны ли Вы с исторической концепцией учебника?

16. Да   17. Нет   18. В чем-то да, в чем-то нет

VII. Согласны ли Вы с последовательностью изложения материала?

19. Да   20. Нет   21. В чем-то да, в чем-то нет

VIII. Оцените пожалуйста по 5-бальной шкале следующие учебники

Коваль М. В. "История Украины" 3

Турченко Ф.Г. "Новейшая история Украины" 5

Ваши пожелания ко 2-му изданию: увелич. перип.

Ваша категория: 22. высшая 23. I кат. 24. II кат. 25. специалист

Ваш стаж: 26. 1-5 лет 27. 5-10 лет 28. 10-20 лет 29. более 20 лет

Заповнена анонімна анкета на підручник

Одним з головних питань конференції було обговорення підручника з новітньої історії України для 10 класу. Коли відбувалася його презентація автором, один з ветеранів, заявивши, що «книгу я не читав, але не погоджуюсь з її концепцією», викликав у різних кінцях залу стриманий сміх. «Дісталось» від ветеранів і професору Роману Ляху. Вони розкритикували його за «фальсифікацію історії» і нагадали про «справжні» причини перемоги, у тому числі переваги радянського соціалістичного ладу над капіталістичним, керівну роль Комуністичної партії, дружбу народів СРСР і т. д. Були й короткі виступи вчителів, але жоден з них не підтримав прорадянську версію Другої світової війни. У звичному для себе комуно-ностальгійному дусі із заключним словом виступив і Борис Тетерятник.

На цей час уже закінчилося анкетування вчителів. Але його результати не виправдали очікувань ініціаторів. На засіданні колегії обласного управління освіти, яке відбулося 22 березня 1995 р., було оголошено, що з концепцією підручника не погодилися 30 відсотків респондентів. Насправді, переважна більшість із них на ключове питання «Согласны ли Вы с исторической концепцией учебника?» не відповіли чітко: «В чем-то да, в чем-то нет».

За підсумками обговорення колегія Запорізького обласного управління освіти 22 березня 1995 р. ухвалила: «Відзначити, що в цілому підручник Турченка Ф.Г. “Новітня історія України” (ч. 1, 10 кл.) дістав схвалення педагогів-практиків області, відповідає вимогам до навчального посібника з історії і може бути використаний як підручник у 10 класі середньої школи».

Це рішення обласного відділу освіти не мало жодної юридичної сили. Воно було спробою зберегти залишки пристойності при непорядній поведінці його керівництва. Гриф «Рекомендовано Міністерством освіти», який мав підручник, відкривав перед ним двері в кожную школу України – від Ужгорода до Луганська, незалежно від рішення колегії.

Поки йшла боротьба навколо підручника для 10 класу, завершувалася робота над «Новітньою історією України» для 11 класу. Цей підручник був написаний у співавторстві групою авторів – Федором Турченком, Петром Панченком (Інститут історії України НАН України) і Сергієм Тимченком (Запорізький державний університет). Борис Тетерятник «нагадав» про необхідність рецензування рукопису вчителями-методистами. Автори погодилися, хоча розуміли, що ця акція буде супроводжуватися спробою вплинути на зміст і авторську концепцію підручника. Але слід віддати належне вчителям-методистам: хоча склад їх оновився, вони не піддалися на вмовляння і навіть на відвертий тиск з боку чиновника від освіти й залишилися на позиціях науки і здорового глузду. Оцінка підручника для 11 класу

була позитивна. Його рукопис був переданий до Міністерства освіти, де пройшов необхідну в таких випадках експертизу, у тому числі Методичної комісії Інституту системних досліджень Міністерства освіти, яку очолював декан історичного факультету Київського національного університету, професор Анатолій Слюсаренко, і був рекомендований до друку.

Без сумніву, це суперчило планам запорізьких ініціаторів проекту «Регіональний підручник». За лаштунками подій визрів намір призупинити видання книжки. Почалося з розлогої рецензії Тетерятника, написаної з позицій радянського бачення післявоєнної історії України у її ортодоксально-сталінському варіанті⁴⁴. Зокрема, Борис Тетерятник пише: «...У відповідності з Вашою, Федоре Григоровичу, концепцією по написанню підручника треба обов'язково показати боротьбу українського народу за свою незалежність і де є в цьому можливість, Ви “кусаєте” отой тоталітарний режим, радянську “імперію”, у якій ми з Вами жили. Але ж я розумію, що в повоєнні роки ми мали історію Української РСР (не України!). І була така республіка в Радянському Союзі, тому від цієї історії не відмовишся, бо вона була». В іншому місці він розвиває цю тему далі: «Із змісту видно, що серед керівного складу СРСР, Української РСР були в основному вороги українського народу, гнобителі його, “підлабузники” перед Москвою. Не можна погодитися, що український народ постійно боровся за свою незалежність. Навіть у західних областях такого масового руху не було, крім дисидентського». Свої зусилля Тетерятник спрямував на «відбілювання» тоталітарного минулого. Зокрема, він запитує: «А де ж тут повоєнний патріотизм українського народу, який має величезну і славну історію? Якщо хочете, більше таких історичних фактів було після війни. Автори підручника це обходять навмисне, не зрозуміло з якою метою. Мабуть, з однією: очорнити ту історію, яку ми, на жаль, пережили в надії на краще майбутнє».

Авторам підручника при висвітленні післявоєнної історії Західної України рекомендувалося зосередитися на відкритих радянських документах, а не на засекречених свідченнях радянської держбезпеки про перевдягнених у бандерівців агентів радянських спецслужб. Борис Тетерятник навів офіційні радянські дані про вбитих бандерівцями радянських людей. Він писав про «вчителів, лікарів, інших представників радянської інтелігенції, які були направлені на роботу в західно-українські області і загинули там, але обійшов партійних чиновників, працівників органів безпеки, солдатів і офіцерів Червоної Армії, партійно-радянського і колгоспного активу, агентів радянських спецслужб, завданням яких було формування тут радянського тоталітарного режиму. Керівник обласної освіти звернувся до авторів з ультимату-

мом: «...Змушений буду звернутися до міністра освіти з тим, щоби він звернув увагу працівників міністерства на відповідальність за якість підручника, його виховну роль». І насамкінець драматичний пасаж: «Дуже прошу ще раз і ще раз переглянути разом з міністерством зміст підручника і зняти емоційні виклади того страшного, що негативно вплине на учнів».

Автори на цю рецензію зреагували стримано, але твердо: переробляти не будемо. У цей час рукопис уже був переданий у видавництво «Генеза». Коли про це стало відомо в Запоріжжі, до міністра освіти було надіслано листа за підписом Бориса Тетерятника з проханням не друкувати підручник без докорінної переробки його змісту. Ті, хто добре знав Бориса Григоровича, нізащо не повірять, що це він зробив за власною ініціативою. Говорили, що його до цього спонукало керівництво «Мотор-Січі», під повним контролем якого він перебував. Але цей демарш начальника Запорізького обласного управління народної освіти, який виступив з порадами професорам історії щодо змісту підручників з новітньої історії України, закінчився фіаско: тодішній міністр освіти України Петро Таланчук порадив йому займатися своїми прямими обов'язками керівника обласної освіти, а питання змісту підручників з історії України полишити спеціалістам.

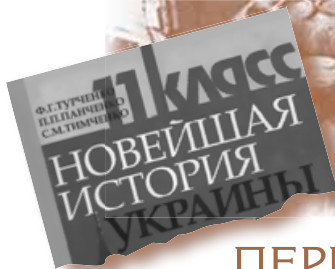
Ручашко Рецензія
на підручника Ф.Т. Турчина, «Новий рік
історії України» (частина II)
Н.І.Таланик, в.н.Таланик

Вруча керівника новітньої історії України
дає подальший розвиток історичних подій
в Україні в новітній час.

В той же час я змушений звернувся
до міністра освіти з тим, щоби

він звернув увагу працівників міністер-
ства на відповідальність за якість
підручника, його виховну роль.

Рецензія Б. Тетерятника на підручник. Фрагменти

ПЕРЕМОГИ І ВТРАТИ

Та боротьба навколо підручників з новітньої історії України для 10 і 11 класів на цьому не закінчилася. Вона вступила в нову фазу. Поява видань супроводжувалася безліччю позитивних відгуків і розгорнутих рецензій, авторами яких були вчителі, науковці, журналісти, батьки та інші небайдужі люди. Звернемо увагу читача лише на чотири. Дві з них місцеві, запорізькі, а дві інші – з Миколаєва і Дніпропетровська.

Автором першої був запорізький краєзнавець Віталій Шевченко:

«Мені, щоб розібратися в нашій історії, – писав він, – довелося витратити на це ціле життя. А їм (старшокласникам. – *Авт.*) потрібно просто уважно слухати вчителя та ретельно опрацювати підручник»⁴⁵.

Друга рецензія, яку написав інженер «Мотор-Січі» (з відомих причин ховався за псевдонімом Олекса Сало), починається словами:

«Я переглянув цей підручник, а потім з великою зацікавленістю заглибився в читання і, як перегорнув останню сторінку, був впевнений, що це історія мого народу... А коли народ має свою історію, то буде у нього і держава, і добробут, попри всі негаразди і незграбність (а то і злочинність) нинішніх керівників різного гатунку»⁴⁶.

Рецензія з Миколаєва була написана докторами історичних наук, професорами Валентином Шкварцем і Михайлом Багметом⁴⁷, а з Дніпропетровська – доктором історичних наук, професором Валентином Іваненком і Олександром Удодом – начальником управління народної освіти Дніпропетровської області, кандидатом історичних наук. Нагадаємо, Олександр Удод був одним з учасників наради в Запоріжжі 16 березня 1993 р. Дніпропетровські вчені назвали книжку «цінним посібником для випускників та вчителів, який в загальних рисах відповідає вимогам нашого сьогодення, потребам формування правдивої історичної свідомості сучасного покоління українців»⁴⁸.

Разом з тим підручник, що називається, «в багнети» був сприйнятий представниками лівих партій і ветеранських організацій, які перебували під їх контролем, а також деякими вчителями, частиною батьків. Його неприйняття формувалося в учнівській аудиторії. З'явилися навіть листи, підписані учнями-старшокласниками. Вимогами «засудити і відкликати» підручник були закидані буквально всі інстанції – від місцевих відділів народної освіти до Верховної Ради, Адміністрації Президента і Кабінету Міністрів. Особливо багато листів ішло з областей Півдня і Сходу України.

Неабиякого розголосу набула заява лідера Селянської партії України Сергія Довганя, який на 3 вересня 1996 р. у виступі у Верховній Раді поставив вимогу відкликати підручник, інакше його фракція не голосуватиме за програму уряду. Газета «Киевские ведомости», опублікувавши цю інформацію на першій сторінці під заголовком «*Судьба правительства зависит от истории Украины. ...Если ее не будут переписывать*», надала виступу С. Довганя характер справжньої політичної сенсації⁴⁹.

Після цього демаршу в ряді газет з'явилася стаття народних депутатів України, членів Комітету з науки і народної освіти Верховної Ради України, членів фракції «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» Євгена Краснякова і Василя Кузьєва під гучною назвою «Не стыдно ли, господа историки?». Автори підручників професори Турченко, Панченко і Тимченко, яких нардепи кваліфікували як «*горе-ученых, выполняющих политический заказ*», були звинувачені в «*целенаправленной лжи, фальсификации прошлого Украины, извращении исторических фактов*». Виявляється, вони «*переплюнули даже заокеанских и других писак из-за “бугра”*». Конкретики в цій статті-рецензії мало, хіба що звинувачення в тому, що автори підручників «*умалчивают об огромной роли Коммунистической партии Советского Союза в Великой Отечественной войне*»⁵⁰.

Кримський журналіст Андрій Самарін у статті «Куда едем? Что вдалбливают в головы школьников?», надрукованій у газеті Соцпартії України «Товарищ», і у статті «Впереди гнали украинцев...» (Что вдалбливают в головы наших земляков), опублікованій у газеті «Крымская правда», дописався до того, що відмовився визнавати факт підписання секретного протоколу до пакту Молотова–Ріббентропа та інші злочинні акти радянського керівництва. Він пише: «В “деидеологизированном и деполитизированном” учебнике широко идут в ход такие фальшивки, состряпанные в 80-е гг., как дополнение к пакту Молотова–Риббентропа и “катынский расстрел” 15 тысяч польских офицеров»⁵¹. Нашому читачу нагадаємо, що «Секретний додатковий протокол» до «Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським

Союзом» від 23 серпня 1939 р. та «Секретні додаткові протоколи до “Німецько-радянського договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною”» були опубліковані ще в 1989 р. в авторитетному журналі «Международная жизнь» (№ 9. – С. 90–97). Що ж до розстрілу полонених польських офіцерів, то на момент написання статті Самаріна це вже був історичний факт, у достовірності якого ніхто з об’єктивних дослідників не сумнівався.

Авторів підручника зацікавила ця унікальна спроба реставрації сталінізму. Із цього приводу в редакцію газети «Крымская правда» і Міністерство освіти АРК був написаний лист. Але відповідь автори одержали від самого Самаріна. Почалася вона словами: «Учебник создан в угоду тех сил, которые направлены на разъединение славянских народов, на опошление недавнего прошлого УССР, которое было для украинцев (и останется навсегда) золотыми десятилетиями». Усе, що суперечить цій оцінці, Самарін відкидає з властивою цьому стибу журналістів безапеляційністю, щедро пересипаючи аргументи звичайнісінькою демагогією. У душі «досягнень золотого періоду» він характеризує і депортацію кримських татар у травні 1944 р. Виявляється, депортація не була трагедією, а відбувалася досить комфортно, а масової смертності кримських татар у ході переселення не було. Розмови про неї, стверджує журналіст, – фальсифікація. У дорозі на вигнання і в перші місяці депортації, якщо і померли, – одиниці, а не 40 % кримських татар, як про це стверджують історики і демографи. Виявляється, «... в каждом эшелоне – врач и две медсестры, вагон с полевыми кухнями и пайком на человека в сутки: хлеб – 500 г, мяса или рыбы – 70, крупы – 60, жиров – 10 г...». Самарін упевнений, що депортовані відчували себе значно комфортніше, ніж навіть евакуйовані з Криму в 1941 р. його земляки – росіяни: «Эвакуированные этого не имели...».

На ці випадки комуністичних реваншистів відповів у газеті «Час» колишній декан історичного факультету Дніпропетровського державного університету, доктор історичних наук, професор Анатолій Черненко. Він розбив усі фальшиві аргументи критиків нових підручників з новітньої історії України і свою статтю узагальнив словами: «Отже, з вашої рецензії випливає відповідь: ви хочете реставрації. Реставрації того тоталітарного режиму, носієм якого була і є ваша партія»⁵².

Були й інші рецензії, зокрема, стаття сімферопольського професора Петра Гарчева, надрукована 24 лютого 1996 р.⁵³ в єдиній україномовній газеті Криму «Кримська світлиця». Це була відповідь на статті того ж таки журналіста Самаріна. Коментуючи підхід автора та залучених ним до обговорення підручника вчителів Криму, професор зауважив: «Усі, узяті А. Самаріним цитати з підручника, або складені ним же

(зокрема, це стосується заголовка. – *Авт.*), або подані з пропусками, що спотворюють зміст». Що ж до заклику Самаріна до вчителів «не отступать от принципов исторической правды и преподавательской совести», професор кваліфікував як лицемірство, «оскільки сам журналіст дав унікальний зразок неправдивої, ненаукової критики».

Свою статтю Петро Гарчев, відомий в Україні вчений-історик, на початку 80-х років ХХ ст. декан історичного факультету Кримського держуніверситету, хотів надрукувати в тій самій газеті, у якій була опублікована стаття Самаріна, – в «Крымской правде». Йому відмовили, хоча, «розвиваючи» тему викладання історії України, ця газета в матеріалі під провокативною назвою «Смотреть в книгу, а видеть...» опублікувала деякі одіозні оцінки підручників з історії України проімперськи заангажованими вчителями Криму. Тут була й оцінка книжки як «злбствующего учебника», і звинувачення авторів в облповуванні «прошлого» і «сознательной фальсификации истории в угоду “свыше”», і бездоказова оцінка, що «все изданные Украиной учебники слабы и безграмотны» тощо. Гарчев надрукував свою статтю в газеті «Крымська світлиця». Він констатував очевидне: несприйняття частиною вчителів старшого покоління «нових концепцій історії України, як і самої незалежної Української держави»⁵⁴.

Але на цій заочній дискусії справа не закінчилася. Це був лише початок. Згадані вище депутати-комуністи направили на ім'я міністра освіти України депутатський запит «*про перекручення фактів*» у підручниках «Новітня історія України» для 10 і 11 класів. Вони сподівалися на позитивну реакцію чиновників і навіть повідомили із цього приводу: «Министр образования Михаил Згуровский и его заместитель Александра Савченко дали обещание разобраться с историей появления этого псевдоучебника и отозвать его со школы. Отзовут ли? Посмотрим»⁵⁵.

На виконання цього запиту в Міністерстві освіти 18 грудня 1996 р. було проведено «круглий стіл» «Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників». До участі в роботі «круглого столу» були залучені народні депутати лівого політичного спрямування, професійні історики, працівники Міністерства, автори підручників, декілька вчителів і методистів – працівників інститутів післядипломної перепідготовки вчителів. «Круглий стіл» вела заступник міністра освіти, академік Академії педагогічних наук Олександра Савченко. Організаційне забезпечення заходу було покладено на Наталію Теплохову. Виступили відомі в Україні історики (професори Ярослав Дашкевич, Станіслав Кульчицький, Олег Крижанівський, Юрій Мицик, Петро Панченко), згадані вище депутати-комуністи Євген Красняков і Василь Кузьєв – члени Комісії з питань науки і народної освіти Верховної Ради, секретар

ЦК Компартії України Петро Цибенко, учителі-практики і методисти. Журнал «Історія в школах України» констатував: «Дискусія, яка була запланована як широкий обмін думками, урешті звелася до обговорення одного підручника, виданого 1995 року, «Новітня історія України» П. Панченка, Ф. Турченка та С. Тимченка»⁵⁶. Позиції сторін були висловлені чітко. Зокрема, Красняков, директор школи і вчитель історії, заявив (як і інші депутати, він говорив російською мовою), що «в Донецьке учебник встречен сугубо отрицательно», що «Донбасс этого никогда не примет» і зажадав негайного його відкликання.

У цілому результати обговорення виявилися невтішними для його ініціаторів. Відчувши, що не мають підтримки в залі, Красняков і Кузьєв у розпал дискусії залишили зал. Підручники засудити не вдалося. Навпаки, виявилось, що вони корисні й досить популярні у школах, у тому числі на Донбасі. Так, з Луганщини було одержано багато відгуків, у яких були зауваження і побажання – і це цілком природно, але жодного «заборонити», «вилучити» чи «у нас не пройде».

Така емоційна реакція комуністів на обговоренні підручника не була випадковою. Адже мова йшла не просто про історію. Комуністи відчували, що правда означатиме крах спроб повернутися до минулого і наблизить їх повну політичну поразку. Професор Ярослав Дашкевич зазначив: «Виконання вимог [критиків], що зводяться до фальсифікації історії України на угоду Москві, в незалежній демократичній Україні неможливе. Для цього треба, хіба, встановити в Україні московпопслушний авторитарний режим або включити Україну в реставровану російську імперію»⁵⁷.

Спільними зусиллями присутніх на «круглому столі» вчителів і методистів інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, учених-істориків, представників демократичних сил у парламенті і поза ним підручники вдалося відстояти. Остаточний висновок дискусії сформулювала в заключному виступі Олександра Савченко: «Підручники необхідно писати в державницькому дусі». За оцінкою професора Дашкевича, це була нещира, вимушена оцінка, адже «симпатії заступника міністра, цілком зрозуміло, не схилилися на бік професора із Запоріжжя»⁵⁸.

Подібне враження в автора склалося ще раніше. За тиждень до «круглого столу» я зустрічався в Міністерстві освіти з Олександром Савченко і в ході півгодинної розмови в її службовому кабінеті висловив свою позицію щодо претензій іменитих противників обох підручників. Крім того, я вручив їй і детальні письмові відповіді на питання, трактування яких у підручниках викликало особливе несприйняття комуністичних критиків. Але розуміння заступника міністра я не зустрів. Зате я почув від неї, що «тоді не все було погано, усі ми одержали

вищу освіту – і все це завдяки радянській владі», що це слід цінувати і відповідним чином описувати у книжках, а сьогодні – знову безпритульність, бідність, безробіття і т. д. Спроба дискусії із цього приводу наштовхнулася на стіну: не грубу, залізобетонну, як було під час спілкування з комуністами, а м'яку, «інтелігентну», але все ж таки стіну, яку ні обійти, ні проламати... Хоча з тих пір сплинуло двадцять років, але я пам'ятаю свої відчуття: мені здавалося, що я веду розмову не із заступником міністра освіти незалежної Української держави – країни, яка виривається з тенет тоталітарного минулого, а продовжую беззмістовну дискусію з керівником запорізької обласної освіти Тетерятником і його комуністичними однодумцями, які виконують завдання «підпільного обкому партії».

Тож не випадково, що «круглим столом» у Міністерстві освіти боротьба навколо підручників не закінчилася. Прокомуністично налаштовані організації і окремі особи продовжували «бомбардувати» Міністерство освіти своїми зверненнями і доносими. Що ж до Наталії Теплоухової, то вона була звинувачена в «неправильному» підборі членів «круглого столу», «замовному» характері матеріалів у ЗМІ про нього. Над нею почали «згущатися хмари». У цій ситуації Міністерство освіти офіційно звернулося до обласних науково-методичних центрів та обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, а також до Інституту історії України НАН України і Київського національного університету імені Тараса Шевченка з проханням провести додаткову експертизу підручників. До роботи долучилися десятки спеціалістів усіх областей України – методистів, учителів, учених. Свою експертизу проводило й видавництво «Генеза». Уся ця робота розтягнулася на весь 1997 р. Було написано безліч нових рецензій і проведено десятки експертиз. По суті, це був референдум з приводу оцінки підручників. Їх противники на ньому зазнали нищівної поразки спеціалістів.

Так, спеціальна комісія, створена у травні 1997 р. в Інституті історії України НАН України за участі докторів історичних наук – заступника директора Станіслава Кульчицького, завідувачів відділами Владислава Верстюка, Володимира Даниленка і Михайла Ковалю, констатувала: «Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але неконкретна, що виключає оцінку пред'явлених авторами вад... Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти»⁵⁹. Подібну за змістом оцінку дали підручникам учені Київського національного університету імені Тараса Шевченка, спеціалісти обласних методичних центрів. Виконуючий обов'язки міністра освіти України Валентин Зайчук у листах Голові комітету з питань науки та народної освіти Верховної Ради України Володимиру Сторіжку і віце-прем'єр-міністру України Івану Курасу повідомив, що було проведено ґрунтовне

комісії, створеної в Інституті історії України НАН України у зв'язку з депутатським запитом В.Куцаєва і Є.Красишківа від 16 травня 1997 р.

Зауваження комісії зводяться до кількох позицій, які охоплюють зміст підручників, зміст депутатського запиту і можливі дальні дії в ситуації, що склалася.

1. Депутати справедливо відзначають, що навколо змісту підручників ведеться дискусія як на сторінках газет та журналів, так і в учительських колективах, серед вчених-істориків. Не сказано тільки, що є позитивні відгуки, як і негативні. Їх запит відноситься до числа негативних. Нам здається, що полеміка набула надто позитивізованого вигляду з обох сторін.

2. Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але неконкретна, що викликає сумніви щодо авторів підручника над. Депутати мають рацію в одному: історичні події у шкільних підручниках треба викладати без емоцій, спокійно і неупереджено.

3. У депутатському запиті вказано, що фальсифікації минулого України тяжким тягарем звалялися на плечі підростаючого покоління і деформують його свідомість. Проте, не вказуються конкретні випадки фальсифікацій. Відомо тільки, що в радянській історичній науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав'язані сталінським курсом "Історії ККП(б)". Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією.

4. Видавництво "Генеза" готує нове видання вказаних підручників. Ми готові взяти участь в їх апробації, за домовленості

Міністерством освіти.

5. Питання про заборону користуватися підручниками в школі стоїть. Підручники повинні бути різні, альтернативні, конкурентні. Вони повинні спиратися на факти, бути доказаними, об'єктивними. Нав'язувати новому поколінню власні погляди неможливо.

Голова комісії
статусник директора Інституту історії
України НАНУ
директор історичних наук, заслужений
член науки і техніки України

С.Я.Кульчицький

Завідуючий відділом історії
української революції.

директор історичних наук, професор

В.Верстюк

Завідуючий відділом історії
української культури.
директор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки
України

В.Даньонко

Завідуючий відділом історії другої
світової війни, доктор історичних
наук, заслужений діяч науки і техніки
України, професор

М.Козьма

Висновок Інституту історії України НАН України щодо підручника

експериментальне випробування підручників кваліфікованими спеціалістами і підстав для вилучення їх з навчального процесу не виявлено. І висновок: «Відомо, що в радянській історичній науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав'язані сталінським "Курсом історії ВКП(б)". Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому що ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією»⁶⁰.

Це був своєрідний Сталінград у «холодній війні» за історичну пам'ять в Україні. Історична наука завдала серйозного удару привидам і міфам комуністичного минулого.

У наступні роки комуністи та інші агенти імперської пам'яті продовжували запеклу боротьбу з текстами шкільних підручників. У різні

інстанції продовжували писати прокомуністично налаштовані ветерани, заангажовані антиукраїнськими структурами групи вчителів (особливо з Криму і Донбасу), депутати рад різних рівнів, кандидати і доктори історичних наук, як правило, колишні викладачі історії КПРС та інші «знавці» минулого України. Але особливої уваги на них ніхто з представників вищих ешелонів влади вже не звертав. Підручник «вистояв» і його законне місце на шкільних лавах на «високому» офіційному рівні вже ніхто не ставив під сумнів.

Але наприкінці 90-х років ХХ ст. ситуація в Україні стала змінюватися і боротьба навколо підручників з історії України набрала дещо іншого характеру. На арену політичного життя України стали виходити олігархи – невелика група багатіїв, які сформувалися за роки правління Кучми. На відміну від комуністів, вони більше турбувалися про свої статки, а не про ідеологічні принципи. Засобом досягнення своїх цілей вони обрали вплив на державну владу. Одним з них був Юхим Звягільський – керівник шахти ім. Засядька (Донецька область), колишній голова Донецької міської ради, депутат Верховної Ради України, який в 1993–1994 рр. виконував обов'язки Прем'єр-міністра. У 1994 р. він опинився в центрі корупційного скандалу. Генеральний прокурор України повідомив депутатів Верховної Ради, що в. о. Прем'єра протягом 1993–1994 рр. разом з посадовими особами «Даміан-Банку» привласнив державні кошти в сумі 25 млн доларів. Депутатська комісія підтвердила ці дані, а в ЗМІ були оприлюднені інші факти, які свідчили про антизаконну діяльність Звягільського. Центральні й місцеві газети і телеканали поширили цю інформацію, доповнюючи її іншими деталями сумнівної діяльності депутата. Як наслідок, Верховна Рада позбавила його депутатської недоторканності й дала згоду на арешт. Але було пізно: Юхим Звягільський встиг покинути межі України і поселився в Ізраїлі, де і жив до 1997 р.

Саме тоді, наприкінці 1994 р., дописувалася друга частина «Новітньої історії України», яка охоплювала події з 1945 по 1994 р. Звягільському в російському варіанті цієї книжки було присвячено два коротких абзаци: «Он стал известен после организованных под его же руководством забастовок шахтеров, которые он же затем сам и урегулировал. Вопреки существующим запретам, довольно активной была его коммерческая деятельность. Имел валюту за рубежом»; «Исполняющего обязанности премьера Ю. Звягильского больше интересовали дела собственного бизнеса, в которых он, пользуясь служебным положением, как показало расследование комиссии Верховного Совета, сильно преуспел. Часто его личные операции осуществлялись за государственный счет, имел свой банк»⁶¹.

Поки йшло слідство і Юхим Звягільський перебував в Ізраїлі, політична ситуація в Україні стала змінюватися. Президентом став Леонід Кучма. Змінився і Генеральний прокурор. Прокуратура заявила про те, що вину Звягільського не доведено і кримінальну справу щодо нього в кінці грудня 1997 р. було закрито. Звягільський негайно повернувся в Україну і в березні 1998 р. на Донбасі був обраний депутатом Верховної Ради України.

Маючи статус народного депутата і велику підтримку донецьких та інших підприємців і політиків, він почав кампанію з відновлення свого іміджу. 18 грудня 1998 р. Юхим Звягільський підписав позовну заяву про захист честі, гідності і ділової репутації⁶². Вартість позову була визначена в розмірі десять мільйонів п'ятсот тисяч гривень (при цьому курс долара до гривні становив 1 : 2,7). Крім того, позивач просив «вилучити з обігу підручник». Відповідачами були Міністерство України, видавництво «Генеза» і автори – Турченко, Панченко, Тимченко.

Характерно, що після повернення з Ізраїлю жодних претензій до численних газет і телеканалів (не кажучи вже про колишнього Генпрокурора і депутатів парламенту), на підставі інформації яких у підручнику було описано обставини цієї справи, Звягільський не висунув.

Судовий процес продовжувався більше року. Спочатку повістки на суд одержували лише автори підручника, а з боку позивача приїжджав його адвокат. Будь-які аргументи й пояснення авторів суд відкидав. Потім, коли до позовної заяви були внесені зміни й сума позову була розділена між відповідачами (Міністерство України – 8 млн грн, видавництво «Генеза» – 2 млн, автори – 500 тис.), хід процесу прискорився. На засіданнях стали з'являтися представники Міністерства і видавництва. Справа опинилася в колі зору міністра освіти України Василя Кременя, інших високопосадовців, про імена яких можна лише здогадуватися. Урешті, на початку січня 2001 р. була укладена мирова угода: сума позову була зменшена до 50 тис. Гроші одержав адвокат позивача, який їздив на засідання («Коні ж не винні?»). Була задоволена й вимога Юхима Звягільського «вилучити з обігу підручник». Це був безпрецедентний випадок в історії незалежної України. За часів Сталіна в подібних випадках заклеювали лише відповідні місця у книжках або вирізали сторінку з небажаним текстом і вклеювали іншу, де такої інформації не було. Звягільський зажадав знищення всієї книжки, у якій його особі було присвячено лише 1/5 тексту однієї сторінки. Уже тоді стало зрозуміло, що видання знищували не лише тому, що у ній була висвітлена «не так» постать Звягільського. Насправді, проти підручника узгоджено виступили комуністи й олігархи з підконтрольними їм структурами в державних і правоохоронних органах. Це була показова розправа, сигнал для тих, хто у будь-якій формі наважиться поставити під сумнів інтереси «донецьких».

Газета «Киевские ведомости», 2001 р.

Інформацію про ухвалу суду газета «Киевские ведомости» винесла на першу сторінку під заголовком «Звягильский погубил “Новейшую историю”» як всеукраїнську сенсацію. Був і підзаголовок «Обвиняются... учебники»⁶³.

Здалося, що «донецькі» перемогли. Але інформація в газеті була неповна, хоча й адвокат Звягильського «своє одержав», а розпорядження Міністерства освіти про вилучення «репресованого» підручника справді було зроблене. По-перше, підручники, навіть у школах Південно-Східної України, були вилучені з бібліотек далеко не скрізь. По-друге, уже пройшов п'ятирічний термін їх використання, а це означає, що книжки необхідно було замінити із суто санітарних міркувань. Відтак у 2002 р. було опубліковане нове, доповнене і виправлене видання підручника з історії України для 11 класу українською, російською, польською і угорською мовами, але вже без згадування імені Юхима Звягильського.

Поки точилися дискусії і судова тяганина навколо змісту «Новітньої історії України» для 10 і 11 класів, колегами по «запорізькому проєкту» готувалися підручники для інших класів. Першою у видавництві «Гене́за» в 1995 р. була видана «Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.» для 7 класу. Її авторами були донеччани професор Роман Лях і доцент Надія Темірова⁶⁴.

У 1996 р. у тому самому видавництві був опублікований підручник з історії України для 8 класу Ганни Швидько⁶⁵.

Ф.Г. Турченко,
П.П. Панченко,
С.М. Тимченко.
Новітня історія України.
Частина друга.
1945–1995 р. (рос. мовою),
1995 р.

Р.Д. Лях,
Н.Р. Темірова
«Історія України»,
7 кл., 1999 р.

Г.К. Швидько
«Історія України»,
8 кл., 1999 р.

Із запланованого в 1993 р. залишався ще підручник для 9 класу, який на нараді в Запоріжжі зголосився підготувати миколаївський професор Петро Тригуб. Ця книжка передбачалась як справді альтернативна, адже в 1994 р. вже був опублікований відповідний підручник для 9 класу Віталія Сарбея, який потім був перевиданий 1996 р.⁶⁶. Однак Петро Тригуб відмовився вступати у творчу конкуренцію з відомим київським науковцем, який багато років працював в Інституті історії України НАН України. Після певних вагань і відвертої розмови з професором Сарбеєм, який не висловив абсолютно ніяких заперечень, я зі своїм співавтором, запорізьким доцентом Валерієм Морокою почав працювати над власним варіантом підручника для 9 класу. Допоміг досвід роботи над «Новітньою історією України» для 10 і 11 класів, і наша книжка для 9 класу в 1998 р. вийшла у видавництві «Просвіта» в Запоріжжі, а в 1999 р. — у київському видавництві «Генеза». Цим підручником, по суті, був завершений проект, початок якого був покладений засіданням «на високому рівні» у Запоріжжі 16 березня 1993 р. і виконання якого продовжувалося шість років.

У цей час в інших містах України також тривала робота над підручниками з історії України. У 1995 р. видавництво «Генеза» випустило підручник «Оповідання з історії України та рідного краю», автором якого був учитель з м. Рівне Віктор Мисан⁶⁷.

Поряд з підручниками авторами були створені й повноцінні хрестоматії для 5, 9, 10 і 11 класів⁶⁸. Школи почали одержувати також контурні

карти й робочі зошити з історії України, які створювали автори і вчителі-практики.

Таким чином, у середині 1990-х років у максимально короткій термін, через чотири роки після проголошення Незалежності Україна першою з пострадянських республік одержала повний комплект підручників з вітчизняної історії для 5, 7, 8, 9, 10 і 11-го класів загальноосвітньої школи. Усі вони вийшли у видавництві «Генеза», яке стало провідним у створенні й виданні перших підручників з історії України та всесвітньої історії. Звичайно, ці підручники були далекі від досконалості. Одним з найголовніших їх недоліків була перевантаженість окремих розділів фактичним матеріалом, занадто академічний стиль, який робив важкодоступним його сприйняття та засвоєння учнями. Були й інші недоліки, про що писали рецензенти і говорили вчителі-практики. Це усвідомлювали і автори, які в наступних виданнях своїх книжок прагнули усунути недоліки.

У другій половині 90-х років ХХ ст. почалася реалізація ідеї створення альтернативних підручників. У 1998 р. вийшла «Історія України» для 10 класу, авторами якої були професори Станіслав Кульчицький, Михайло Коваль і вчителька історії однієї з київських шкіл Юлія Лебедева⁶⁹. Того самого року була опублікована «Історія України в період середньовіччя» Тетяни Ладиченко з Києва і Юрія Свідерського з Тернополя⁷⁰.

На жаль, усього цього не побачила Наталія Теплоухова, хоча це був результат і її напруженої роботи. 15 вересня 1997 р. вона загинула в автокатастрофі. Залишилося багато незавершених справ, у тому числі повністю підготовлена кандидатська дисертація, присвячена аналізу діяльності Верховної Ради України в перші роки незалежності. Але пам'ять про неї залишиться і, зокрема, про те, як вона самовіддано боролася за підручники з історії, серед іншого, «Новітню історію України» для 11 класу. Анна Гончарик, журналістка, якій молода вчителька київського лицю Наталія Теплоухова у свій час викладала історію, писала із цього приводу: «Вона боролася за підручник, як за власний витвір. Пишалася його появою більше, ніж, напевне, пишалася б власним підручником. У тому, що він вийшов, є її величезна заслуга...»⁷¹. І автори підручника із цим висновком цілком згодні.

Свідчення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. 2000 р.

РОСІЙСЬКА КРИТИКА УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ

У Росії уважно стежили за боротьбою навколо підручників з історії в Україні. Там відкрито висловили незадоволення концептуальними підходами наших авторів. Але до науки це не мало жодного стосунку. Як пишуть учені, це – «історична політика, тобто намагання влади нав'язати суспільству “єдино вірне”, з її точки зору, трактування історії».

У Росії з початком путінського правління активно працює група авторів, які втілюють у шкільну освіту «історичну політику» режиму. Найвідоміший з них – професор Олександр Данилов. Він – автор і спів-автор багатьох книжок, робочих зошитів і навчальних посібників, концепцій підручників, поурочних розробок з історії Росії, зокрема для 6, 7, 8, 9, 10 і 11 класів. Данилов – один із співредакторів колективної книжки, написаної на замовлення влади, – «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (М., 2009. – 382 с.). Усі вищезгадані видання були задумані як нове, «патріотично-державницьке» бачення минулого Росії, покликане ліквідувати у свідомості вчителів/учнів ту «кашу» (вислів вищих державних керівників РФ), яка виникла в результаті викладання історії за підручниками «ліберальної» орієнтації часів Бориса Єльцина.

У «новому баченні» історії Росії чимало місця відводиться Україні. Але ніякої самостійної історичної ролі за нею не визнається. В «Освещении общей истории России и народов постсоветских стран...», як цілком очевидна, неспростовна істина, говориться про «триединство

русской нации (великороссов, малороссов и белорусов)»⁷². Тобто етнонім «русский» охоплює не лише росіян, а й українців, білорусів. Концепція «*трех ветвей русского народа*», як відомо, зняряддя з арсеналу дореволюційної великодержавної історіографії. У свій час концепцію «триєдинства» розвінчали українські історики, зокрема Михайло Грушевський, який довів паралельне одночасне існування українсько-руської і великоросійської народностей. Грушевський відкидав ідею «єдності» російського народу і говорив, що в неї можуть вірити лише «Лловайські» (Лловайський – автор підручника російської історії для гімназій і реальних училищ, який наприкінці XIX – на початку XX ст. витримав декілька десятків видань). Тепер ця концепція всерйоз береться на озброєння авторами російських підручників. Це навіть відхід від радянських підходів, які все-таки вважали Київську Русь «колискою трьох братніх східнослов'янських народів».

У контексті концепції «триєдинства» російськими експертами розглядаються всі вузлові сторінки української історії. Зокрема, на її підставі вибудовується, по суті, імперіалістична теорія «*собирания русских земель*». У цій концепції Переяславська рада 1654 р. перетворюється в один з етапів цього «собирания», а Українська козацька держава, створена в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, – це лише «*вымысел*» українських істориків⁷³.

За такого тлумачення «спільної історії» у ній, звичайно, не залишається місця й для історичного виправдання автономії України XVII–XVIII ст. Російські експерти дають пораду українським авторам: «Вместо мифа о ликвидации “украинской автономии” политику монархии следует рассматривать в контексте унификации и модернизации империи»⁷⁴.

Далі з тексту експертної доповіді виявляється, що «*ужесточение национальной политики*» у тій його частині, якою була русифікація, – цілком нормальне явище. Цей процес *не може бути* охарактеризований як «*насильственная политика*» царизму. Це, зазначає Олександр Данилов і його співавтори, – «*естественный процесс, неотрывный от уранизации и модернизации*»⁷⁵.

Отже, має зробити висновок читач, гальмувати русифікацію – це протистояти модернізації, не визнавати необхідності індустріалізації, будівництва нових міст, поширення освіти, книгодрукування, науки, ЗМІ, розвитку суспільства взагалі. Тобто той, хто виступав (і виступає!) проти русифікації, – ретроград.

Такий підхід свідчить або про непоінформованість авторів «Освещения общей истории России и народов постсоветских стран...», або про їх заангажованість. Хоча модернізація в XIX – на початку XX ст. справді супроводжується швидким розвитком освіти, поширенням

книжки і друкованих ЗМІ, але це не означає, що вони в обов'язковому порядку мали бути лише російськомовними. У поліетнічних державах неодмінним супутником модернізації є *національне відродження*, яке починається з пробудження інтересу до мови, історії, фольклору залежних (недержавних) народів. Відбувається розвиток літератури, писемності рідною мовою. Цей процес розпочався ще наприкінці XVIII ст., і в XIX ст. охопив багато країн Європи, у т. ч. і Україну. Про це неодноразово писали вітчизняні та зарубіжні автори⁷⁶. Блискучий приклад того, як модернізаційні процеси сприяли відродженню рідної мови, показала Чехія, де йшло до повного онімечення, але в першій половині XIX ст. протягом одного покоління в німецькомовних чеських містах запанувала чеська мова. Не так швидко і яскраво, як у Чехії, але в Наддніпрянській Україні під впливом модернізації також розгорнулося національно-культурне відродження. Інформація про це доступна російським авторам. Але вона ігнорується. Ці автори стоять на тому, що *«русификация – неотъемлемая часть модернизации»*.

Але не лише модернізації. Читаючи далі доповідь російських авторів, натрапляємо ще на один досить дивний для сучасного українського читача висновок: *«Русификация являлась неотъемлемой частью... складывания общерусской нации»*⁷⁷.

Про те, що модернізація супроводжується процесами націотворення, загальновідомо. У ході цього процесу різні групи населення об'єднуються почуттям національної єдності, яке вносять у їх середовище інтелігенти-патріоти. Виникає національний рух, який ставить питання про зміну політичного статусу народу – про автономію чи навіть незалежність. Сучасні українські та зарубіжні історики дослідили цей процес на широкій джерельній базі. Матеріал про націотворення увійшов в українські підручники. Природно, що на початку XX ст. на базі російського («русского» чи «великорусского») етносу також відбувався процес націотворення. Але в наведеному вище висновку істориків сусідньої держави мова йде не про російське націотворення. Йдеться про так зване *«триединство русской нации (великороссов, малороссов, белорусов)»*. Цей давній, суто імперський проект мав на увазі русифікацію українців і білорусів, перетворення їх на росіян («русских»). Одночасно, він передбачав блокування процесу українського і білоруського націотворення.

Таким чином, російські критики українських підручників відмовляються навіть від радянської спадщини, яка все-таки визнавала існування української нації. Водночас вони анітрошки не сумніваються, що всі повинні дружно, з натхненням і вдячністю прийняти як істину в останній інстанції доктрину про «триєдину російську націю» і зробити необхідні політичні висновки.

Загальновідомо, що до 1917 р. *Росія* була імперією. Її офіційною назвою – *Російська імперія* – послуговувалися і громадяни, державні

діячі, російські й іноземні дипломати. Цю назву можна знайти в офіційних документах, на політичних картах.

Слід було очікувати, що образ Росії як багатонаціональної імперії знайде належне відображення в концепції історії Росії. Однак у *Вступі* до книги для вчителя Олександра Данилова читач жодного разу не знайде словосполучення «Російська імперія». Зате десятки разів використовується етнонім «Росія». Проаналізувавши його зміст, виявляємо, що Даниловим слово «Росія» використовується як синонім «Російська держава», «Російська імперія». Географічно Росією у книзі Данилова охоплюється євразійський простір від кордонів з Німеччиною і Австро-Угорщиною на Заході і до Тихого океану на Сході.

Нічого незвичайного у цьому не було б, якби автор охарактеризував Росію як багатонаціональну імперію, у якій росіян («великороссов», «русских») проживало менше половини загальної чисельності населення, а розселені вони були переважно в центральних регіонах держави. Але інформацію у книзі подано таким чином, що малообізаному читачу може здатися, що Російська держава – це моноетнічна територія, населена виключно росіянами. Складається враження, що всі країни, національні регіони й області, що входили до складу Російської імперії, – це *не просто приєднані у свій час до неї країни* з власною багатовіковою історією і власним етнічним складом, а власне – *Росія*. У *Вступі* до книжки Олександра Данилова жодного разу не згадується *власна назва* жодної з країн, областей, територій чи історичних регіонів (у тому числі, звичайно, й України), що входили до складу Російської імперії. Усі вони «розчиняються» у «розмитому», географічно й етнологічно невизначеному понятті «Росія». Важко визнати, що це випадково.

До речі, російські експерти в «*Освещении общей истории России и народов постсоветских стран...*» (де, нагадуємо, Данилов один з головних редакторів) прискіпливо ставляться до інформації про географію розселення етносів, яка наводиться в підручниках пострадянських незалежних держав. Зокрема, вони жорстко критикують авторів українських підручників з приводу того, що в терміні «Україна» ті враховують *не лише сучасні політичні кордони, але й етнографічні*⁷⁸.

Справді, усі автори підручників історії України для 9 класу, відповідно до вимог програми МОН, пишуть, що на зламі ХІХ–ХХ ст. український етнічний масив включав території 9 губерній Російської імперії (Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Херсонської, Таврійської – без Криму), а також заселені переважно українцями великі райони інших адміністративних одиниць імперії, що безпосередньо межували із цими 9 губерніями: Кубань, Військо Донське, Воронежська, Курська, Гродненська, Могилівська губернії, Холмщина і частина Бессарабії. Про це свідчать матеріали Всеросійського перепису 1897 р. Так було в

історії. Українська РСР, а потім незалежна Україна, сформувалася в кордонах, які дещо вужчі українського етнічного масиву початку ХХ ст. Нічого незвичайного у цьому немає. Межі етнічних масивів і державні кордони не завжди збігаються. Головне, щоб, добре знаючи ситуацію сторічного минулого, не робити жодних політичних висновків сьогодні. Напевно, це розуміють і наші російські колеги. Але все ж інформацію про межі українського етнічного масиву, наведену в підручнику з історії України для 9 класу, вони вважають відходом від якихось невідомо ким вироблених канонів.

З іншого боку, ці ж експерти висловлюють своє обурення тим, що українські автори «*понятие “Россия”*» розглядають, «*исходя из современных ее политических границ*»⁷⁹. І хоча це обурення безпідставне (українські автори в підручниках узагалі не акцентують уваги на цьому питанні), реакція росіян примушує згадати давню істину: «Що дозволено Юпітеру...».

Жодних концептуальних змін щодо оцінки національних відносин читач не виявить і в тих місцях *Вступу* Олександра Данилова, де мова йде про *революцію і громадянську війну 1917–1920 рр.* Тут знову використовується поняття «Росія», причому її географічні межі збігаються з кордонами колишньої імперії. Автор оперує поняттями *Велика російська революція і Громадянська війна* (з великої букви). Про особливості подій у національних регіонах у ці роки не говориться ані слова. У *Вступі-концепції* Данилова не згадується, зокрема, про те, що в ці роки народи колишньої Російської імперії, у т. ч. український народ, піднялися на свої, *національні революції*, створили власні держави і що зі зброєю в руках відстоювали власний суверенітет, своє природне право на незалежне існування. Уявлення Данилова про події в національних регіонах колишньої імперії в 1917–1920 рр. сформульовані в такій формі: «Центрбежные тенденции национальных регионов развивались по нарастающей после февраля 1917 г. Но если до октября 1917 г. это было дистанцирование от нараставшего в России хаоса и безвластия, то после прихода большевиков возобладал сецессионизм – отпадение от некогда единого государства и конституирование собственной национальной государственности»⁸⁰. Автори чітко демонструють свою проімперську позицію: те, що для українців та інших пригноблених народів імперії – національно-визвольний рух, для них – «*центрбежные тенденции*» и «*сецессионизм*».

Якщо читач спробує виявити в подіях громадянської війни *українські фрагменти*, то він буде розчарований: у розділі матеріал викладено таким чином, що образ України навіть на своїй власній території майже не проглядається, уявлення про неї спотворені, її власне ім'я не згадується. Зокрема, говорячи про південний регіон України в розпал громадянської війни (1919 р.), автори використовують терміни «*Новороссия*» або «*Европейский юг России*»⁸¹. Нагадаємо, що на цей час уже

існувала Українська СРР, до складу якої входили сучасні південні області, що, природно, визнавало радянське керівництво Росії. Як заявляв Володимир Путін, «усе це видумали більшовики і Бог їм суддя».

Додатковий матеріал для характеристики поглядів Данилова і його співавторів на події в Україні в 1917–1920 рр. дає «*Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...*». З тексту книжки можна зробити висновок, що автори переконані, що в ці роки в Україні і Росії відбувався спільний історичний процес і жодних істотних особливостей на їх територіях не спостерігалось. Відкидається і оголошується фальсифікацією все, що не вписується в цю концепцію. Зокрема, називається міфом підтвержений багатьма дослідниками факт масової підтримки Центральної Ради і перемоги українських національних партій на виборах до Всеросійських установчих зборів⁸². Політика Тимчасового уряду, пишуть експерти, ґрунтувалася на принципі «*народного суверенитета и преемственности права*», а вся діяльність Центральної Ради оголошується деструктивною, спрямованою «на дезинтеграцію России»⁸³. Політика українських національних урядів засуджується, а діяльність Тимчасового уряду, «червоних» і «білих» описується з розумінням і навіть симпатією. Експерти не знаходять жодного аргументу для виправдання дій представників українського визвольного руху. Усе, що пов'язано з їх діяльністю, зі спробами створити власну державу і захистити її, засуджується, оголошується авантюризмом або антиросійськими інтригами.

Такий підхід до подій національної революції визначає й оцінку російськими експертами ключових процесів історії України радянського періоду, зокрема, повне вилучення з контексту новітньої української історії національно-визвольної боротьби.

І справді, якщо жодного конструктиву в діяльності українських націоналістів, за переконанням російських авторів, не було в 1917–1920 рр., то звідки він міг з'явитися, наприклад, на початку 20-х років ХХ ст., коли відбувалося оформлення СРСР?

У своїх публікаціях згадані вище російські історики часто дають поради українським колегам. Порадили вони і як писати в українських підручниках про утворення СРСР: замість того, щоб культивувати міф «о СРСР как о тоталитарной “империи”, ведущей политику “русификации”», слід зосередитися на вивченні «роли УССР как учредителя СРСР» і при цьому «не снимать вопрос о насильственной украинизации 1920 – начала 1930-х гг.»⁸⁴.

Тоталітарний характер політичного режиму в СРСР автори підручників для ІІ класу і книжок для вчителів не визнають. Вони прямо оголосили про відмову «от концепции тоталитаризма, как объясняющей события в СССР 1930-х и последующих годов»⁸⁵. Теза про «насилницьку українізацію» – наскрізь фальшива. Називати цей процес, який очолював сталінський сатрап Лазар Каганович, «насилницькою

українізацією» – це щось зі сфери політичної фантастики. Як, до речі, і твердження про якусь особливу роль України у створенні СРСР. Невже російські експерти справді вважають, що УСРР, яка централізовано управлялася через партійно-державний і фінансово-господарський апарат з Москви, могла проводити якусь «особливу», відмінну від московського центру, національну політику?

Що ж до подачі подій, які відбувалися після завершення громадянської війни, тобто вже в умовах Радянського Союзу, то, аналізуючи їх, Данилов робить запаморочливий кульбіт: назва «Росія» зникає зі сторінок книжки. Її замінює усім відома аббревіатура – СРСР. Тобто якщо до 1917 р. назвою «Росія» позначався весь імперський простір (хоча слово «імперія» не використовувалося), то після 1922 р. нова назва – «Радянський Союз» – витісняє назву «Росія», перетворюючись у її синонім. При цьому концепція подачі матеріалу не змінюється. Як і в попередніх розділах, для характеристики історичного процесу в Росії 1921–2009 рр. (книжка все-таки має назву «Історія Росії» і її вивчають жителі Російської Федерації) використовується матеріал по всьому СРСР. Причому, напевне, для підсилення патріотичних почуттів росіян інколи вводиться поняття «імперія», тепер уже як синонім СРСР. Так, характеризуючи пік могутності СРСР, співавтор Данилова Олександр Філіппов пише: *«Империя Сталина – сфера влияния СРСР территориально превосходит все евразийские державы прошлого, даже империю Чингисхана»*⁸⁶. Укотре виникає питання: що ж викладають в 11 класі – історію СРСР чи історію імперської Росії? Чи це сприймається як одне й те саме? Очевидно так, хоча прямо про це не говориться.

Характерний фрагмент із Вступу до навчального посібника Данилова, присвячений подіям початку Другої світової війни: «Относительного похода Красной Армии в сентябре 1939 г. следовало бы подчеркнуть, что речь шла о реальном освобождении тех территорий, которые отошли к Польше по Рижскому мирному договору 1921 г., т. е. было ничем иным, как освобождением части Отечества»⁸⁷. Цей фрагмент викликає багато запитань, зокрема, де в розумінні Данилова і Філіппова починається і де закінчується «Отечество»? Як поняття «Отечество» співвідноситься з поняттями «Росія» і «СРСР»? Відомо, що Галичина лише в 1939 р. стала радянською територією, ніколи раніше не входила до складу Російської імперії. Лише під час Першої світової війни вона деякий час була окупована російськими військами. Тоді царські чиновники на весь світ оголосили, що цей край – «исконно русская территория». На декілька тижнів частина Західної України опинилася під контролем радянських військ у період радянсько-польської війни 1920 р. Тут більшовиками була утворена Східно-Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Після поразки під Варшавою радянські війська відступили, і Галичина була визнана частиною Польщі.

Складається враження, що Олександр Данилов і Олександр Філіпов впевнено йдуть слідами апологетів російських царів і радянських експортерів «світової революції», сприймаючи поняття «Росія», «СРСР» і «Отечество» (у його складі і Західної України) як рівноцінні...

Укотре ставимо питання: про яку Росію йде мова? Читаючи книжки Данилова і Філіппова, ми так і не одержали чіткої відповіді на питання: історію якої країни вивчають в 11 класах російських шкіл у курсі «Історія Росії»?

Частина керівників системи освіти, освітянських чиновників, представників російської громадськості концепцію Данилова сприйняла схвально. Але була й досить активна група професійних істориків і небайдужих громадян, які зустріли цю «теорію» різко негативно. І не в останню чергу тому, що в ній «розмите» поняття «Росія» і важко розібратися, де починається, а де закінчується російське «Отечество».

Звернемося до думки російського історика Ігоря Долуцького, наукового редактора популярного свого часу в Росії підручника «Отечественная история» для 10–11 класів. У грудні 2003 р. із цієї книжки наказом міністра освіти Російської Федерації зняли гриф МОН «Рекомендовано». Виявилося, що в підручнику було «необ'єктивно», з точки зору міністерських чиновників, висвітлено останні роки історії Росії. В інтерв'ю інтернет-виданню Грані-ТВ.Ру Долуцький назвав концепцію книжки для вчителя Данилова «імперською», хоча зазначив, що автори й уникають називати Росію «імперією». «У підручнику немає інших народів. Це позиція людей, які належать до імперської нації»⁸⁸, – підсумував він.

У суто імперському дусі у книжках Данилова і Філіппова висвітлюється постать Сталіна. Доцент Московського державного університету Ірина Карацуба із цього приводу пише: «Все, что можно было сделать для обеления Сталина, все сделано»⁸⁹. Підстав для такого висновку, з точки зору російських рецензентів, цілком достатньо. Наведемо лише декілька прикладів.

Перший стосується оцінки масштабів сталінських репресій у СРСР. Данилов у своїй концепції підручника ставить завдання – чітко визначити коло репресованих у роки «великого терору». Він пропонує вважати репресованими тих, «кто был расстрелян по приговору суда»⁹⁰.

Ірина Карацуба у зв'язку із цим пише: «По нему получается, что те, кто по приговору суда отправился на Колыму, в Казахстан, в Северлаг и еще куда-нибудь и сумел выжить, – те не были репрессированы, а просто поправили здоровье на чудесном воздухе. Лев Разгон не репрессирован, Евгения Гинзбург не репрессирована и т. д. Число репрессированных тем самым уменьшается в 10–15 раз»⁹¹.

Хоча пропозиція вважати репресованими лише засуджених до смертної кари і розстріляних у підручнику «не пройшла», у надрукованому у книжці Данилова варіанті концепції залишилася така фраза:

«Террор превращался в прагматический инструмент решения народно-хозяйственных задач. Оправдания этому, конечно, нет, хотя репрессии выполняли функцию устрашения для тех, кто нерадиво работал»⁹². Оцінка Ірини Карацуби: «Налицо явная шизофрения: одно и то же явление не может быть одновременно полезным и не имеющим оправдания. Польза – это уже и есть оправдание...»⁹³.

Свою версію Голодомору 1932–1933 рр. – дуже болючу для українського читача тему – Данилов, який спеціально це питання ніколи не вивчав, викладає безапеляційно як «істину в останній інстанції»: «...Следует особо отметить тезис о том, что организованного голода на селе в СССР не было. Тем более, он не был “спровоцирован” властью в отношении тех или иных народов или социальных групп. Голод был связан как с погодными условиями, так и с незавершенностью процессов коллективизации (колхозы еще не могли обеспечить необходимый уровень производства товарного хлеба, в то время как кулачество уже было “ликвидировано как класс” и в производственной деятельности уже не участвовало). Следовало бы привести здесь и цифры жертв от голода. По уточненным данным, они достигали на Украине не 10 млн, как об этом пишут сегодня украинские историки, а не более 1–2 млн, в то время как по всему СССР 2–3 млн (по данным ЗАГСов)»⁹⁴. При цьому Данилов та його співавтори критикують українських істориків, які характеризують Голодомор як геноцид. Нагадаємо, що саме так оцінила Голодомор 1932–1933 рр. Верховна Рада України, і ця оцінка залишається офіційною позицією України в цьому питанні.

Але жоден факт, схоже, не може похитнути переконання Данилова в тому, що Сталін – видатний політик, до якого слід ставитися з розумінням і повагою. Данилов орієнтує вчителів: «*..Важно показать, что Сталин действовал в конкретно-исторической ситуации, действовал (как управленец) вполне рационально*»⁹⁵. До цього ж закликає вчителів і Філіппов, тиражуючи в «Новейшей истории России. 1945–2006 гг. (книга для учителя)» думку про Сталіна, як про «самого успешного руководителя в истории СССР»⁹⁶. Чи не означає це, що вчитель повинен переконувати учнів, що «успіхи» Сталіна урівноважують (а може, й переважають!) усі ті численні факти, коли в результаті його дій гинула величезна кількість людей, коли приймалися невиважені, авантюристичні злочинні рішення, які завдавали непоправних збитків суспільству? З точки зору Данилова, саме так.

Але не всі в Росії тоді були згодні з ним.

Звернемося до голосу представника Російської православної церкви митрополита Волоколамського Іларіона: «При Сталине была создана бесчеловечная система, и ничто ее не может оправдать: ни индустриализация, ни атомная бомба, ни сохранение государственных границ, ни даже победа в Великой Отечественной войне, ибо всего этого добился не Сталин, а наш многонациональный народ»⁹⁷.

Узагалі, історія Другої світової війни викладається в Росії в суто сталіністських традиціях. Передусім, виправдовується передвоєнна політика СРСР. Аналізуючи відповідні фрагменти концепції Олександра Данилова і книжки для вчителя, Ірина Карацуба зазначає: «Идет игра на том, что все зло извне. Идет дикая лезть русскому народу и утверждение о том, что ему не в чем каяться – виноват Мюнхен, поляки... Идет двойная бухгалтерия, двойная мораль, все погружается в имперский националистический чад»⁹⁸.

Як зазначалося вище, у книзі для вчителя Данилова і його підручнику для 11 класу досить мало уваги приділяється національним групам населення. Але це враження раптом зникає, коли відкриваєш Розділ 5 «Великая Отечественная война. 1941–1945 гг.», зокрема ліхтарик «Сотрудничество с врагом». Фрагмент під такою самою назвою і з таким самим змістом є і в підручнику для 11 класу. Тут мова йде про колаборантів і, нарешті, знаходиться місце для представників прибалтійських, північнокавказьких та інших народів СРСР, у тому числі українців і татар, які воювали на боці Німеччини⁹⁹.

Жителів України, які співпрацювали з нацистами, у підручнику називають не лише «колабораціоністами», але й підкреслюють, що вони – «націоналісти», які «активно сотрудничали с нацистами», брали активну участь у каральних операціях. Йдеться і про ОУН, при чому зазначається, що в Західній Україні вона мала «поддержку части населения». Згадується про батальйони «Роланд» і «Нахтігаль», про дивізію військ СС «Галичина», яку «сформировали националисты», і які були суто колаборантськими структурами. Про Українську повстанську армію в підручнику Данилова для 11 класу не говориться. Але в експертному висновку «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...» воєнків УПА називають «партизанами фюрера»¹⁰⁰.

Кримські татари також заслужили на особливу увагу. Про них, зокрема, сказано: «В Крыму более 20 тыс. крымских татар добровольно вступили в антипартизанские батальоны и творили кровавые расправы над участниками борьбы с нацистами». Прочитавши це, учень, природно, наповниться благородним почуттям ненависті до кримських колаборантів і буде схильним оцінити як належне зміст наступної фрази підручника, яка подається без оцінки автора: «Эти действия части населения в 1944 г. послужили предлогом для массовой депортации ряда народов, обвиненных в пособничестве врагу»¹⁰¹. Але, без сумніву, серед учнів знайдуться й такі, які не зможуть зрозуміти, чому за злочини частини народу повинен відповідати весь народ, у т. ч. немовлята, підлітки, жінки, літні люди.

Часто гострі питання, на які немає однозначної відповіді, розтлумачує учням учитель. Може, це стосується і питання про репресовані народи? Звернемося до книги для вчителя: «Особой осторожности и

сдержанности требует изучение в рамках учебного курса вопроса о депортации народов Кавказа и других народов в годы войны. Причем также следует иметь в виду, что подобные эксцессы происходили в тот период и в других странах (например, изоляция в США всех жителей японского происхождения)»¹⁰². Наскільки таке роз'яснення вичерпне – вирішуйте самі.

Але ж серед колаборантів були й жителі Росії, етнічні росіяни. Про них у Данилова також говориться, хоча досить скупо. Це і «Русская освободительная армия (РОА)» Андрія Власова, Особливий козацький корпус Петра Краснова і Андрія Шкуро та інші з'єднання. На наш погляд, ці з'єднання заслуговують на детальніший аналіз, адже у складі цих і подібних їм формувань нараховувалося понад 800 тис. осіб. Це більше, ніж у всіх інших (кавказьких, прибалтійських, татарських, українських та ін.) національних формуваннях у складі Вермахту разом узятих. Оскільки Олександр Данилов назвав чисельність татарських антипартизанських батальйонів, логічно для учнів шкіл Російської Федерації було б навести й дані про відповідні російські військові структури. Однак ні у книзі для вчителя, ні в підручнику для 11 класу такої інформації немає. Це не вписується в концепцію війни. Адже росіяни, за переконанням Путіна, перемогли б Гітлера і без допомоги інших народів СРСР, зокрема українського.

Без сумніву, кожен народ Радянського Союзу під час війни тримав у своїй шафі власний «скелет». У росіян він був найбільший. Але не тому, що вони були більш схильні, ніж інші, до колаборації. Просто серед населення СРСР росіяни становили більшість, хоча під окупацію потрапила лише частина Росії.

Погодитися, що цей підручник здатний слугувати благородним цілям виховання громадянина демократичного суспільства, важко. Це гостро відчувають росіяни, стурбовані майбутнім своєї батьківщини. Олександр Черкасов, член правління Міжнародного товариства «Меморіал», в інтерв'ю Радіо «Свобода» 21 вересня 2008 р. говорив з приводу концепції і підручника Данилова: «То, что нам предлагается, это растление умов... Кого можно вырастить таким образом? Очевидно, тех, кто согласен с любыми действиями любого своего правительства – например, теперь в Закавказье. Что из этого получается? ... Неужели школьникам, которые будут учиться по этим пособиям, уготована судьба павших солдат бывших империй?»¹⁰³.

Сьогодні у правдивості цих слів російського правозахисника жителі України можуть переконатися на власному гіркому досвіді.

ОПЕРАЦІЯ «СПІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК»

Висловивши незадоволення українськими підручниками з історії України, Москва зажадала спільного редагування їх. Вимоги цього прозвучали з російської столиці в останні роки президентства Леоніда Кучми, коли розгорнулися дискусії щодо доцільності «узгодження» текстів українських і російських шкільних підручників з історії. Вимога Москви одержала підтримку Ради ветеранів України, очолюваної генералом Іваном Герасимовим. Рада звернулася до керівництва України з вимогою накладти мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження їх концепції з російською і білоруською сторонами¹⁰⁴. У травні 2002 р. було створено російсько-українську робочу групу для розробки нових підручників з історії України і Росії. Цю групу очолювали віце-прем'єри обох держав: з боку РФ – Валентина Матвієнко, а з боку України – Володимир Семиноженко. Підставою для «узгодження» було оголошено «спільну історію» України і Росії. Таким терміном російські експерти характеризують період перебування України та інших пострадянських країн у складі Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу.

По суті, йшлося про відновлення російської цензури на українські книжки. Таку цензуру ввів ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. Петро I і багато разів підтверджували його наступники. Російська влада прагнула, щоб, як це зазначено в указі священного Синоду від 1700 р., «не могло в таких книгах... с російською печатью несогласия произойти». Це суто імперський підхід, спрямований на уніфікацію розуміння історії відповідно до прийнятих у Москві стандартів.

За Кучми ідея «узгодження» не одержала підтримки з боку професійних істориків України і вчительського загалу, а в політиків – її прихильників, не вистачило владних та інтелектуальних ресурсів для реалізації цього проекту. Натомість було створено Комітет на захист української історії, Почесним Президентом якого погодився стати відомий історик Ярослав Дашкевич. З'явився відкритий лист Президенту Леоніду Кучмі, Прем'єр-міністру Анатолію Кінаху і Голові Верховної Ради Володимир Литвину «з приводу загрози політичного перегляду українських підручників». У ньому провідні українські історики, діячі культури і мистецтва, численні представники громадськості заявили: «Ми наполягаємо на розпуску згаданої російсько-української робочої групи, оскільки перегляд висвітлення історії в українських підручниках на догоду політичній кон'юктурі нинішніх російсько-українських взаємин вважаємо неприпустимим»¹⁰⁵.

Після обрання Президентом України Віктора Ющенка про цю ідею не забули. З боку проросійських політичних сил постійно звучали заклики «не переписувати історію» і «виправити» підручники. Рада ветеранів України у квітні 2005 р. направила ультимативний запит на ім'я міністра освіти і науки Станіслава Ніколаєнка, у якому сформулювала «вузлові положення наукової, історично правдивої концепції доленосних 1941–1945 рр.». Ці положення були повторенням радянських підходів до Другої світової війни. Група українських науковців, у тому числі професори Олександр Реєнт, Володимир Сергійчук, Олександр Удод, Юрій Шаповал та ін., звернулася до керівництва країни із закликом створити умови для вільного наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції¹⁰⁶.

Спроби відродити радянську концепцію історії України стали ще нахабнішими, коли у 2007 р. на парламентських виборах перемогла Партія Регіонів і Прем'єр-міністром став Віктор Янукович.

У грудні 2007 р. відомий своїми українофобськими виступами регіонал, народний депутат України Вадим Колесніченко звернувся через газету «Сьогодні» до іншого члена ПР – віце-прем'єра Дмитра Табачника – з відкритим листом «Уроки лицемерія для “маленьких українців”», у якому закликав змінити зміст підручників і повернутися до традиції радянського історіописання. При цьому він запропонував, щоб Південь і Схід навчалися за одними підручниками, Центр і Захід – за іншими. Не треба бути проникливим аналітиком, аби зрозуміти справжню мету цього проросійського політика: заклик до розпалювання міжнародної ворожнечі та розчленування України.

Міністром освіти в уряді Віктора Януковича продовжував залишатися представник Соціалістичної партії України Станіслав Ніколаєнок. Він перебував під значним впливом ветеранських організацій та

лівих і проросійських партій, які вимагали від нього повернутися до радянської версії історії України. Але в міністра вистачило здорового глузду не «тиснути» відкрито на авторів. Єдиний випадок, коли він звернувся до мене особисто, – про внесення до чергового видання підручника для 11 класу інформації про те, що рішенням Конституційного Суду України 2001 р. заборона діяльності Компартії України в 1991 р. була визнана неконституційною.

Заступники Станіслава Ніколаєнка діяли рішучіше. Запам'яталися два епізоди. Перший: перед видавництвом «Генеза» було поставлено вимогу: або з підручника прибрати ілюстрації із зображенням Йосипа Сліпого, Степана Бандери і Романа Шухевича, або публікацію нового видання підручника буде заблоковано. Другий епізод: було зібрано нараду авторів підручників з історії України для 10 і 11 класів. На цій нараді заступник міністра заявив, що авторам необхідно враховувати точку зору ветеранів, які вимагають «правдивого» відображення минулого. У дискусії, що почалася після виступу заступника міністра, я заявив, що ті ветерани, про яких іде мова, «правдивою» вважають радянську версію історії і не сприймають незалежності України взагалі. Міністерству треба вибирати: чи дивитися в майбутнє і думати про дітей та внуків, чи оглядатися назад і плентатися у хвості прокомуністичних і проросійських сил. Свій виступ я закінчив словами: «Якщо Міністерство візьме курс на цих ветеранів, то мене серед авторів нових підручників не буде». Мені здавалося, що колеги мене підтримають, але вони промовчали.

Ця історія мала продовження. На якомусь, досить високому рівні було прийняте рішення про експертизу підручників з історії України. Тоді Кабінет Міністрів очолювала Юлія Тимошенко, а міністром освіти і науки був Іван Вакарчук. Експертиза відбувалася під егідою Українського інституту національної пам'яті. Його керівника академіка Ігоря Юхновського переконали в тому, що підручники з історії України, опубліковані в 1990-ті – на початку 2000-х рр. (їх було названо «першим поколінням підручників»), застаріли і не відповідають нагальним завданням державотворення. Їх необхідно замінити новими, які стануть знаряддям формування нової історичної пам'яті.

Логіка «реформаторів» у загальному вигляді зводилася до такого. Завданням перших українських підручників було «розмежування» між Росією і Україною радянського історичного простору. Вважалося, що це завдання протягом 10 років незалежності було виконане: історичний простір між двома сусідніми державами було промарковано. Зусиллями українських істориків, у тому числі й авторів перших підручників, на фактичному матеріалі було продемонстровано, що існує український історичний шлях, відмінний від російського. На новому

етапі розвитку, коли Президентом став Віктор Ющенко і Україна визначилася у своєму курсі на Європу, потрібно було йти далі і формувати «загальноєвропейський погляд» на минуле. Слід подолати той тип свідомості, який називався «вузьконаціональним» – своєрідним «реліктом ХІХ ст.», «дитячою хворобою» початкового етапу незалежності, і шукати спільні моменти в історії України і Європи, України і Росії. Це було визначено як завдання *«нового покоління українських підручників»*, до створення яких необхідно якнайшвидше братися.

Оцінюючи цей проект з урахуванням реалій сьогодення, згадаймо приказку: «Гладко було на папері, та забули про яри». В умовах, коли значна частина жителів України, особливо її південно-східних областей і Криму, усе ще залишалася в полоні проросійських історичних міфів, а все українське сприймалось як сумнівне, а то й вороже, ставити такі завдання було передчасно.

Наталія Яковенко

Але це, схоже, не брали до уваги. Для підготовки програм і концепції цих підручників Інститутом національної пам'яті спільно з Міністерством освіти і науки України було утворено робочу групу, головою якої була Наталія Яковенко – завідувачка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Зазначимо, що жоден з авторів підручників історії України (так званого «першого покоління») у роботі групи участі не брав. Група вивчала всі підручники, які мали гриф Міністерства освіти і науки. У Робочій нараді, що відбулась у жовтні 2007 р. у Кончі-Заспі, експерти висловили свої висновки. Їх виступи Український інститут національної пам'яті опублікував у спеціальній брошурі.

Найголовнішими недоліками існуючих підручників було названо: заідеологізований (з української національної точки зору) характер підручників; домінування політичної і мілітарної історії без уваги до людського фактора; етноцентризм (україноцентризм, неprisутність елементів мультикультурності та поліетнічності); тиражування «песимістичного» уявлення про Україну, зокрема тези про її колоніальний статус; наявність «пропагандистської риторики, недоречної у навчальній літературі» тощо.

Загальний висновок аналітичної роботи комісії Наталія Яковенко, упорядник брошури, звела до трьох пунктів: «Навчальна література не відповідає ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям дидактики, ані потребам українського суспільства»¹⁰⁷.

Водночас, не було сказано, на які саме досягнення науки слід орієнтуватися. Адже навіть члени робочої групи висловлювали різні точки зору на одні й ті самі питання. Неясно було і з європейськими критеріями: підручники Польщі, наприклад, концептуально помітно відрізняються від підручників Франції чи Німеччини. Незрозуміло було також, які саме «потреби українського суспільства» мали на увазі автори цього висновку.

Читаючи сьогодні ці висновки, складається враження, що їх автори перебували у вигаданому ними ідеальному світі, у своєрідній «кришталевій вежі», ізольованій від реалій тодішнього життя. Україна в роки президентства Ющенка переживала складний і суперечливий процес запізненого націєутворення, перебувала у стані гострої внутрішньої боротьби й інформаційної війни з Росією. Вона ще не визначилася, у якому геополітичному напрямку їй рухатися, а її громадяни, учасники робочої групи, «заколихували себе» і суспільство ілюзією світлої європейської перспективи в окремо взятій сфері життя – українському підручникотворенні. Характерно, що жоден з учасників наради не наважився заявити про готовність «виправити виявлені недоліки» і запропонувати більш досконалий підручник. На пропозицію зробити це, один з доповідачів сказав, що він відчуває себе комфортніше в ролі критика, а не автора. Воно й зрозуміло – ніякої відповідальності.

Не випадково висновки робочої групи викликали суперечливу оцінку в науковому середовищі, зокрема серед учителів, авторів підручників і методистів. За європейською риторикою вони побачили зміст, далекий від *«потреб українського суспільства»*. Напевне, це відчувало й керівництво Українського інституту національної пам'яті. У 2009 р. на його замовлення було видано збірник статей відомого історика та редактора навчальної та наукової літератури Ігоря Гирича – кандидата історичних наук, завідувача відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ігор Гирич

Ігор Гирич, добре обізнаний з настроями в середовищі «єврореформаторів» від історичної освіти, запропонував свою точку зору на дискусію навколо підручників, яка істотно відрізнялася від сформульованої в робочій групі. Наведемо лише один фрагмент з його статті під назвою «Підручник як головний засіб будівництва держави»: «...Кри-

тики сучасних підручників виступають за викладання історії у школах за модифікованою та «підфарбованою» російською концепцією. Але оскільки відкрито про це сказати вони не хочуть, то вдаються до сумнівної ваги лицемірних евфемізмів, як-от: обстоювання переваг загальнолюдських цінностей над вузьконаціональними, інтересів людини над інтересами держави; боротьба з ксенофобією, антисемітизмом і русофобією; відстоювання історії народів, що населяють Україну, перед історією лише української нації. Усі ці твердження цілковито неправдиві»¹⁰⁸.

Урешті, жодного впливу на стан українського підручникотворення робота групи Наталії Яковенко не мала. Ні нової програми, ні «підручника нового покоління» з історії України не було створено.

Після президентських виборів 2010 р. і приходу до влади Віктора Януковича критика українських підручників посилилася, тепер уже з іншого боку. Згадали ідею «виправлення», «узгодження» і навіть «спільного підручника». У неї з'явилися могутні прихильники по обидва боки українсько-російського кордону, у тому числі в українських владних кабінетах. У квітні 2010 р. на першому з моменту утворення СНД з'їзді вчителів і освітянських чиновників колишніх союзних республік, який відбувся у столиці Казахстану м. Астані, заступник міністра освіти Білорусії запропонував створити єдині для всіх країн співдружності підручники з історії. Мова йшла лише про один з багатьох предметів, які вивчаються у школі, – історію. Звідси можна зробити висновок, що вивчення цього предмета надається особливе, по суті, політичне, значення.

Не у всіх делегатів із цього приводу була чітка позиція. Представників від України очолював начальник Управління освіти Донецької облдержадміністрації Юрій Соловйов. Схоже, він не був готовий висловитися з приводу єдиного підручника й обмежився загальною фразою: «Это тяжелый, в том числе политический вопрос. У нас общие корни, общая тенденция развития, и когда политические вопросы вмешиваются в вопросы образования, вопросы истории, это не отвечает интересам людей, простого человека и ребенка»¹⁰⁹. Зате досить чітко вимальовувалася точка зору російських делегатів. До столиці Казахстану вони приїхали не з «пустими руками». У РФ, де з історії для кожного класу було декілька підручників, на найвищих рівнях стало обговорюватися питання про необхідність уніфікації їх змісту і навіть створення єдиного, обов'язкового для всіх учнів/учителів тексту. Так чому б цей проект не реалізувати в умовах усіх країн колишнього СРСР?

Слід зазначити, що на квітневому з'їзді педагогічних працівників в Астані перспектива «єдиного підручника» не мала загального схвалення.

Деякі делегати від нових пострадянських держав, що висловилися в обговоренні, указували на глибокі теоретичні розбіжності між різними національними історичними школами, а представник України, як зазначалося вище, не дав чіткої відповіді. Але це не засмутило російську делегацію. Один з активних учасників з'їзду від Російської Федерації Олександр Філіппов – автор підручників і заступник начальника Національної лабораторії зовнішньої політики (ця недержавна за своїм статусом організація займається моніторингом підручників з історії в країнах пострадянського простору), оцінюючи перспективи появи єдиного підручника, говорив не стільки про ідеологічні суперечності істориків пострадянського простору, скільки про технічні перепони¹¹⁰. Цілком зрозуміло, що це не так. Але, відчуваючи, що про єдиний підручник поки що говорити просто недоречно, заступник міністра освіти і науки Росії Ісаак Калина запропонував компромісний варіант: «Учебник пусть останется у каждого свой, у каждой страны свои акценты, а вот книгу для учителя нужно сделать общую, чтобы учителя имели общее представление о истории наших государств»¹¹¹.

Заступник російського міністра знав, про що говорив. 13 травня 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між міністрами освіти РФ і України щодо створення спільного навчального посібника для вчителів історії України та Росії.

Міністром освіти і науки України в той час був Дмитро Табачник. Це значною мірою проросійський політик, який стояв на антиукраїнських позиціях. Поява цієї особи на посаді міністра освіти викликала збурення в суспільстві¹¹². Так, Президент НаУКМА Сергій Квіт ще в березні 2010 р. звернувся до освітянської громадськості із закликом «публічно виступити проти Д. Табачника – особи, неприйнятної на тій відповідальній посаді як Міністр освіти і науки»¹¹³.

Але Табачник не звертав на це уваги. «Ми домовилися про спільне засідання комісії істориків України і Росії, – повідомив міністр освіти і науки України Дмитро Табачник. – І думаю, що одразу ж після візиту Дмитра Медведева в Україну наприкінці травня чи на початку червня таке засідання комісії відбудеться в Києві. У нас є цікаві напрацювання по створенню спільного навчального посібника для вчителів історії і суспільствознавства». Міністр запевнив, що до кінця 2010 р. посібник буде готовий. «Видамо ми його швидко, – зазначив міністр, – а охоплювати він має період від початку стародавньої історії, утворення людського суспільства на території України та Росії і до XXI століття»¹¹⁴. Про персональний склад комісії і за яким принципом відбувався підбір до неї не говорилося. Що ж до спільних підручників, то міністр Дмитро Табачник зауважив, що про це говорити «передчасно», а віще-

прем'єр Володимир Семиноженко 14 травня 2010 р. заявив категоричніше: «Коли говорять, що буде україно-російський підручник (з історії), то я хочу сказати, що він не планувався і не планується. У нас будуть українські підручники, у Росії – російські»¹¹⁵. Ця обережна точка зору, схоже, не відповідала новим політичним віянням, які йшли з Москви. Там вимагали «всього і негайно». Через деякий час Семиноженко, до речі, один з досить авторитетних членів Партії Регіонів, відомий у науковому світі вчений-фізик, академік НАН України, був сунутий зі своєї посади.

Теоретично, зміст навчального посібника для вчителів повинні були визначати обидві сторони. Але в умовах президентства Януковича тон задавала російська сторона, яка представляла російське підручницьке написання.

Мабуть, щось із самого початку пішло не так. Серед науковців Інституту історії України НАН України, які бажали працювати у спільній комісії, виявилось мало. Попередній досвід спілкування з офіційною російською наукою не давав бажання створювати спільний підручник. Про це відверто заявив заступник директора Інституту історії України НАН України Станіслав Кульчицький, а співробітниця цього інституту Тетяна Бикова сказала кореспонденту газети «Сьогодні»: «Росія ніколи не визнає, що була в чомусь винна. Ситуація, що склалася, нагадує анекдот, коли герой остаточно переконаний, що в світі існує лише дві думки: його і невірна...».

Автор цих рядків також на інформацію про можливе співробітництво у проєкті відреагував украї негативно. У газеті «День» на початку червня 2010 р. було опубліковано мою статтю «“Краткий курс” для України писати не будемо», де було зроблено невтішний прогноз: «Перед нами проєкт нового “Краткого курса истории” для України. Спочатку буде посібник для вчителів із “правильним розумінням минулого” і грифом МОН, а потім на основі нього напишуть шкільні підручники. У Росії це вже було. Тепер наша черга?»¹¹⁶.

Спільну робочу групу було створено лише в жовтні 2010 р. Одразу виявилось, що в поглядах на минуле між російськими та українськими істориками існують досить серйозні суперечності. Як їх узгоджувати? У росіян був готовий рецепт. Ксенія Костіна, голова правління громадської організації «Государственный клуб», яка спонсорувала видання відомих у Росії книжок для вчителя Данилова і Філіппова, всерйоз заговорила про необхідність міждержавної комісії політиків, яка в масштабах СНД буде запобігати «пересмотру исторических событий и фактов». Тобто йшлося не про наукові дискусії, не про вивчення нових джерел, наприклад документів таємних служб радянського часу, не про освоєння нових дослідницьких технологій, а про рішення чиновників, які вказуватимуть дослідникам, що правильно, а що – ні.

Костіна йшла слідами депутатів Держдуми РФ. Ще у квітні 2009 р. депутатська група за активної участі Костянтина Загуліна внесла проєкт Федерального закону «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего СРСР нацизма, нацистских преступников и их пособников». Поняття «реабілітація нацизму» тлумачиться надзвичайно широко. Під нього цілком можна підвести не лише політиків, але й авторів наукових досліджень у Росії і державах пострадянського простору, незгодних з офіційною точкою зору. Передбачено великий штраф або тюремне ув'язнення від 3 до 5 років. Проєкт не став Законом. Але не було жодної гарантії, що його взагалі не буде. Адже сьогодні вони ухвалють закон, спрямований на «правильне висвітлення» історії Другої світової війни, а завтра справа дійде до інших сторінок «спільної історії».

У таких умовах у жовтні 2010 р. почала працювати спільна українсько-російська робоча група з розробки спільного навчального посібника. До її складу з українського боку входили вчені Інституту історії України НАН України, Інституту педагогіки НАПН України, Інституту археології НАН України, Українського інституту національної пам'яті та інших установ. Очоловав цю групу директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України Олександр Удод. Авторів українських підручників до складу комісії не включили, а ті науковці, які стали членами цієї групи, не дуже афішували свою участь у ній.

Незважаючи на сприятливі політичні умови і ретельно підібраний склад авторів, робота над проєктом спільного підручника/посібника йшла повільно. Але все-таки йшла.

Першим продуктом українсько-російської групи стала книжка для вчителів під назвою «Україна і Росія на перехрестях історії», яка вийшла у грудні 2012 р. Книжка складається із чотирьох розділів-модулів, кожен з яких видано окремою брошурою. Теми модулів: «Культура Давньої Русі», «Російське дворянство і українська шляхта в повсякденні й соціально-політичному житті XV–XVII ст.», «Повсякдення радянської людини у другій половині XX століття», «Значення Києво-Могилянської академії у розвитку української та російської освіти». Назвати ці теми «перехрестям історії» можуть лише великі фантазери від політики.

Про жодну подію, що справді могла претендувати на статус історичного «роздоріжжя», автори вирішили взагалі не згадувати. Зокрема, у виданні нічого не розповідається про діяльність Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, існування України у складі Російської імперії, Українську революцію і російсько-українські війни 1917–1920 рр., Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії сталінського режиму, Другу світову війну і ОУН-УПА.

У грудні 2012 р. багатьом здавалося, що справді «далі буде». Коментуючи підсумки роботи, представник української групи авторів цього спільного посібника заявив, що це тільки початок: «Ми будемо рухатися далі, поки не створимо універсальний учительський посібник, який повністю охоплює всі теми, всі курси історії, що викладають і в Україні, і в РФ». Керівник групи російських авторів цього посібника погодився із цією думкою, але заявив, що від перебування у складі Російської імперії, а потім СРСР українці отримали не тільки негатив, а й навпаки. Напевне, звести різні думки із цього приводу до однієї «правильної» (російської?) це і була справжня мета проекту.

Але, схоже, Міністерство освіти і науки України не захотіло чекати, коли ж російсько-українська група узгодить тексти і подасть свої пропозиції. Мета була вже визначена, і міністр крокував до неї форсованим маршем. Робоча група з розроблення навчальних програм з історії, очолювати яку доручили члену-кореспонденту Національної академії педагогічних наук України, доктору педагогічних наук, професору, завідувачці лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України Олені Пометун, у 2012 р. внесла зміни до програми з історії України для 5–9 класів.

Проаналізувавши програму для 5 класу, кандидат педагогічних наук Сергій Терно констатував: «Замість “Київської держави” – “київські князі”; замість “Козацької республіки та Української козацької держави” – “Українське козацтво у битвах і походах”; замість “Відродження Української держави в 1917–1920 рр.” – “Українці в революції 1917–1920 рр.” тощо. Отже, зникає поняття “Українська держава”, натомість постають окремі знеособлені фігури князів, козаків тощо». Текст нової редакції програми навіював думку, що не було ніякої української держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності. А сама держава постала лише в 1991 р. з проголошенням незалежності, що породжує відчуття штучності та випадковості цієї події. А згідно із закономірностями сприйняття, перше враження часто буває найсильнішим і таким, що нерідко визначає усе подальше сприйняття історії України¹¹⁷.

Сергій Терно поставив питання: а як же було в Росії, з якою узгоджувався текст спільного посібника? Виявилось, що відповідно до державних програм на уроках історії в Російській Федерації вже в 4–5 класах учні засвоюють поняття «Давня Русь», «Давня Москва», «Давньоруська Держава». У контексті історії Росії вони знайомляться з такими історичними постатями, як Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Дмитро Донський, Іван Грозний, Мінін і Пожарський та ін.¹¹⁸ У Росії і не думали відмовлятися від своєї версії вітчизняної історії, де питання державотворення стояли чи не на першому плані.

Оскільки нові програми з історії України передбачали внесення до підручників змін політико-ідеологічного характеру, необхідно було потурбуватися і про авторів. Щоб спростити завдання, був сформований новий склад авторів підручників. Ними стали члени робочої групи зі складання навчальних програм з історії, які були згодні реалізувати гласні й негласні пропозиції міністра освіти і науки України. Тобто те, на що не наважилися автори спільного російсько-українського посібника, повинні були зробити повністю підконтрольні Міністерству освіти і науки України автори нової програми.

Про готовність іти цим шляхом засвідчили тексти двох нових підручників для 5 класу, які вийшли з друку у 2013 р. Підручники отримали гриф МОН України. Хоча під тиском громадськості автори додали інформацію про деякі ключові події і персоналії з вітчизняної історії, але загалом, за оцінкою Віктора Мисана, «історія в авторському тексті О. Пометун, І. Костюк, Ю. Малієнко подана настільки фрагментарно, куцо, що просто диву даєшся. А де ж задекларовані й обіцяні багатоперспективність, багатоаспектність, полікультурність? Автори згадали про національну трагедію євреїв у роки Другої світової війни – Голокост, але жодним словом не обмовилися про Голодомор, депортацію кримських татар, утім як і про інші, не менш знакові, національні трагедії... Перед школярами з підручника, назва якого «Історія України (Вступ до історії)», постає ампутована історія, обрізана, понівечена в авторській інтерпретації, з помилками»¹¹⁹.

Подібні тенденції до перегляду історії спостерігаються в інших підручниках, які були опубліковані в 2011–2013 рр., зокрема в «Історії України» для 10 класу і «Історії України» для 11 класу, авторами яких були Олена Пометун і Нестор Гупан¹²⁰.

Зайвим доказом курсу на радикальний перегляд історії було, серед іншого, і рішення вилучити з переліку осіб, про яких потрібно знати, щоб скласти в 2013 р. ЗНО з історії України, імена Степана Бандери та Романа Шухевича. Натомість до переліку історичних персоналій додано секретаря ЦК Компартії (більшовиків) України Георгія П'ятакова і відомого більшовика Миколу Щорса.

Таким чином, Міністерство освіти і науки України того часу взяло курс на шлях перегляду програм з вітчизняної історії, створення на їх підставі нового покоління підручників, а в перспективі – єдиного для України і Росії навчального посібника.

Але це ідеологічне маніпулювання зустріло опір професійних істориків, педагогів, діячів культури, широкої громадськості. Один з керівників провідної наукової установи в Україні – Інституту історії України НАН України, так прокоментував підсумки роботи спільної російсько-української комісії: «Єдиного погляду на історію немає і бути не може!

*Ф.Г. Турченко
«Історія України»
(профільний рівень),
10 клас. 2010 р.*

*Ф.Г. Турченко
«Історія України»
(профільний рівень),
11 клас. 2011 р.*

Створення спільного посібника – це спроба знову повернути нас до єдиної держави без урахування національної ідентичності. Те, що співробітники інституту брали участь у написанні посібника, – їхній особистий вибір і особиста відповідальність».

Ця точка зору відбивала переконання більшості професійних українських істориків. Поки Україна є незалежною державою, бажання створити «спільну» з РФ історію слід розглядати в контексті прагнення позбавити її незалежності. Не більше і не менше. Не відходячи від науки, знайти ту «середню лінію», на якій би поєдналося українське і російське бачення складних сторінок історії (а саме вони становлять її суть), не вдалося. І у цьому немає нічого дивного. Історія – особлива дисципліна. Це – не фізика чи математика. Написані спільно з росіянами підручники із цих наук залишаються лише підручниками з фізики чи математики. Можливо, тому такі проекти в Росії нікого не цікавлять. Інша справа – «спільна історія» України і Росії, яка насправді виявиться історією Російської держави і кроком до позбавлення України її незалежності.

І така точка зору домінувала в українському академічному середовищі і поза ним. По суті, російський проект створення спільного підручника/посібника на самих початках його реалізації виявився ізольованим. А крах режиму Януковича в лютому 2014 р. взагалі поставив жирний хрест на цьому антиукраїнському проекті.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Уже сьогодні на стінах багатьох українських шкіл з'явилися меморіальні дошки на честь героїв АТО, які віддали своє життя, захищаючи Україну. Сучасний російсько-український конфлікт вимагає глибокого переосмислення історії. Той образ минулого, що донедавна навіювався вітчизняною історіографією (і, відповідно, шкільними підручниками), допускав різні варіанти погіршення відносин з Росією, але не такий, якому ми є свідками.

Війни не починаються без серйозних причин. Це добре знає кожен учень. Сучасна російсько-українська війна також має глибокі корені. Їх аналіз украй необхідний, серед іншого, і для усвідомлення того, чи правильно ми писали підручники з історії і що в них слід виправити.

Коли в першій половині 1990-х рр. створювалися перші підручники з вітчизняної історії, у свідомості українського суспільства домінувало переконання, що незалежному існуванню України нічого не загрожує. Вважалося, що зовнішніх ворогів у нас немає, а з внутрішніми якимось впорємося. Окремі попередження протилежного характеру не сприймалися всерйоз. Та виявилось, що політики помилялися, а науковці робили невірні висновки. Насправді, коли в 1991 р. Радянський Союз розпався і Росія була змушена визнати незалежну Україну, її керівництво це сприйняло як прикру випадковість, історичну аномалію, що підлягає виправленню. Власне, політика реставрації імперії велася російським керівництвом з першого дня проголошення незалежності України. Особливо посилилася вона з приходом до влади нинішнього керівництва, яке заради повернення України під повний контроль Росії згодне на все. Сьогодні очевидно, що дії путінського режиму в Україні готувалися довго і різнопланово. Вони увійшли в історію як «гібридна війна».

*Спалюють підручники для 11 класу.
Крим, 2012 р.*

Серед іншого, її складовою є широкомасштабна інформаційна війна. Центральне місце в ній посідають питання трактування історії – «історична політика». У цій війні беруть участь відомі російські діячі, серед яких є й ті, що народилися і виростили в Україні, але історичної освіти не мають. Про Валентину Матвієнко, яка 2012 р. озвучила російську ідею «спільного підручника», уже говорилося. Згадаємо ще одного «землячка із цинковими гудзиками» – Сергія Глазєва. Про нього відомо, що він народився в Запоріжжі, закінчив там середню школу, а вже в Росії здобув вищу економічну освіту, став академіком, зробив політичну кар'єру і вважається чи не головним радником Президента РФ по Україні. У 2014 р. його «талант» політичного містифікатора розквітнув пишним цвітом. Ось як він оцінює бандитів і терористів, які чинять під прикриттям російських військ беззаконня в Донбасі: «Люди, вставшие на защиту Новороссии, совершают подвиг мирового масштаба, пытаются остановить агрессию США и не допустить новой войны в Европе. Их миссия – продолжение нашей общей тысячелетней истории, сохранение Русского мира, остающегося едва

ли не последней опорой цивилизации»¹²¹. Таким чином, на переконання Глазєва, «Русский мир» – чи не остання опора цивілізації. Не більше і не менше.

Активну участь у «гібридній війні» з Україною беруть професійні російські історики.

Для прикладу, звернемо увагу на монографію О. Смірнова «Проект Новороссии. История русской окраины», яка вийшла на початку 2015 р. в Москві. Про цю книжку в Росії пишуть, що вона руйнує «всі підстави прагнень нинішньої України в асоціацію Європейських країн» і що несправедливо Україну називають «невід'ємною частиною європейської історії і культури». Насправді, подібна друкована продукція не має стосунку до науки і нічого не «руйнує». Вона розрахована на неспеціалістів, які не розуміються в історії, але в умовах інформаційної війни охоче сприймають антинаукові фальшивки за правду.

Зміст подібних видань краще прокоментувати словами російського історика Костянтина Єрусалимського, який – один з небагатьох – наважується на критику угодовницької позиції своїх колег: «Історики не просто підтримують Путіна словом і ділом; в Криму і на Донбасі вони на крок уперед російського президента, на передовій, без страху і докори, під загрозою санкцій вони готові стояти за свої історіографічні міфи й історіософські мрії»¹²².

Для багатьох в Україні така позиція російських науковців стала несподіванкою. Коли після проголошення незалежності в Україні вголос заговорили про європейську інтеграцію, то вважалося, що це природні прагнення, які ніхто у світі не може ставити під сумнів. Однак ми не помітили, що керівництво Росії люто ненавиділо Європу і не допускало навіть думки про зближення України з Європою. По суті, в Україні серед широкого загалу не знали про справжні наміри путінської Росії або запліщували на них очі. Усі найвідоміші російські українофоби вільно роз'їжджали Україною, популяризуючи серед своїх прибічників зоологічну ненависть до неї. Те, що вони говорили, українська влада оцінювала як цілком прийнятне, посилаючись на європейські демократичні норми. Українофоба Сергія Глазєва навіть було обрано іноземним членом Національної академії наук України. У країні сформувалася потужна антиукраїнська «п'ята колона», яка проникла в усі сфери суспільного життя та діяла майже відкрито. Водночас, прагнення значної частини українського суспільства зміцнити суверенітет Української держави, ліквідувати наслідки тоталітарного минулого, надати належне місце в житті українській мові і культурі, ушанувати її національних героїв зустрічалося з осторогою, прирівнювалося до націоналізму і навіть фашизму.

Потім була Революція гідності і подальші кроки керівництва РФ. Як відомо, збройний конфлікт змінює погляд і на минуле, і на майбутнє. Те, що здавалося другорядним, випадковим, тепер виявилось значущим, важливим.

У контексті цього поставимо перед собою питання: якою була б поведінка українців в умовах сучасної російсько-української війни, коли б вони сприйняли бачення історії України, які пропонували в 1990-ті рр. комуністи, а з початку 2000-х рр. олігархи, весь період незалежності російські історики і представники російської «п'ятої колони» в Україні?

Це питання можна конкретизувати:

– Який висновок слід зробити, визнавши, наприклад, стосовно реальї сучасності концепцію *«триединства русской нации»* и *«собирания русских земель»*?

– Як зміниться наше сприйняття власної історії, коли ми погодимося з російською імперською тезою, що українська нація є *«проектом М. Грушевського и его сторонников»*, а не результатом тривалого історичного розвитку?

– Чим обернеться визнання русифікації як неминучого і закономірного супутника модернізації – суспільного прогресу?

– Що означатиме визнання УНР, ЗУНР і Української Держави Скоропадського невдалими спробами українського державотворення?

– Які зміни відбудуться в нашій історичній свідомості, коли ми визнаємо, що Голодомору 1932–1933 рр. в Україні не було, а були лише несприятливі погодні умови і деякі помилки керівництва СРСР під час проведення колективізації, що й спричинили людські жертви?

– Що буде означати для України визнання Й. Сталіна «ефективним менеджером», а масові репресії – «прагматичним інструментом вирішення народногосподарських завдань»?

Продовжимо перелік питань, акцентувавши увагу на критичних закидах з боку сучасних вітчизняних критиків підручників. Зокрема:

- до чого б привела відмова від збереження в історії України пріоритетності національного компонента?
- що означало б ігнорування безперервності українського історичного процесу від найдавніших часів до сьогодення, яку у свій час запропонував Михайло Грушевський і яка увійшла у структуру підручників?
- до чого б привела відмова авторів підручників від ідеї пріоритетності української політичної історії?

- як би вплинула на свідомість сучасних українців відмова від того, що критики підручників називають «надмірним козакофільством»?
- якою б стала історія України, коли б у ній не говорилося про її становище у складі інших держав як особливого типу колоніальної залежності?

Перелік цих питань можна продовжити. Але відповідь зрозуміла: прийняти все це – значить відмовитися від власної національної ідентичності, оголосити незалежність України історичною помилкою.

Але цього не сталося.

І незалежність України була збережена.

Не в останню чергу й тому, що у свій час був захищений Підручник з історії України.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Алексеева Галина 17
Арон Раймон 37

Б

Багмет Михайло 54
Бандера Степан 79, 87
Белл Даніел 37
Бикова Тетяна 84
Богуслав В'ячеслав 24, 25,
30, 48

В

Вакарчук Іван 79
Верстюк Владислав 59
Власов Андрій 76
Воловик Віталій 49

Г

Гарчев Петро 56, 57
Герасимов Іван 77
Гирич Ігор 81
Гінзбург Євгенія 73
Гітлер Адольф 27, 47, 76
Глазьєв Сергій 90, 91
Горбачов Михайло 9
Грицак Ярослав 21, 36, 48
Грозний (Іван) 86
Грох Мирослав 41
Грушевський Михайло 13, 40,
67, 92
Гупан Нестор 87

Д

Даниленко Віктор 59
Данилов Олександр 66, 67,
69–76, 84
Дашкевич Ярослав 57, 58, 78

Довгань Сергій 55
Довженко Олександр 6
Долуцький Ігор 73
Донської (Дмитрій) 86
Дубас Олексій 48

Є

Ельцин Борис 66
Єрусалимський Костянтин 91
Єфименко Олександра 13

Ж

Жуковський Аркадій 21

З

Зайчук Валентин 59
Затулін Костянтин 85
Звягільський Юхим 61–63
Згуровський Михайло 57

І

Іваненко Валентин 54
Івас Юрій 25
Іларіон Волоколамський 74
Іловайський 67

К

Каганович Лазар 71
Калина Ісаак 83
Карацуба Ірина 73–75
Квіт Сергій 83
Кінах Анатолій 78
Коваль Михайло 21, 59, 65
Когут Зенон 5
Колісніченко Вадим 78
Костіна Ксенія 84, 85
Костомаров Микола 13
Костюк Ірина 87
Красняков Євген 55, 57, 58

Кремінь Василь 62
Крижанівський Олег 57
Крип'якевич Іван 13
Кузьєв Василь 55, 57, 58
Кульчицький Станіслав 21, 31,
32, 34, 42, 57, 59, 65, 84
Курас Іван 59
Курносів Юрій 21
Кучерук Олександр 21
Кучма Леонід 62, 77, 78

Л

Ладиченко Тетяна 65
Ленін Володимир 7, 13, 36, 47
Лебедева Юлія 65
Лизогуб Юрій 26
Литвин Володимир 78
Лотоцький Антін 13
Лях Роман 26, 43, 49, 51, 64

М

Мазепа Іван 85
Малієнко Юлія 87
Маркс Карл 36, 38
Матвієнко Валентина 77, 90
Медведев Дмитро 83
Мисан Віктор 65, 87
Мицик Юрій 57
Мінін Кузьма 86
Мономах (Володимир) 86
Мороко Валерій 64
Моця Олександр 42
Мудрий (Ярослав) 86

Н

Ніколаєнко Станіслав 25, 78

О

Олійник Борис 16
Оруелл Джордж 17, 18, 23

П

Панченко Петро 51, 55, 57, 62
Пожарський Дмитро 86
Полонська-Василенко Наталія 14
Пометун Олена 86, 87
Понеділко Віктор 44–46
Понімарьов Борис 8
Похвальський В'ячеслав 25, 26, 28
Путін Володимир 76, 91
П'ятаков Георгій 87

Р

Реєнт Олександр 78
Ричка Володимир 42
Романів Олег 21
Ростоу Вільям 37

С

Савченко Олександра 57, 58
Сало Олекса 54
Самарін Андрій 55–57
Сарбей Віталій 21, 64
Свідерський Юрій 65
Семиноженко Володимир 77, 84
Сергійчук Володимир 78
Скоропадський Павло 92
Сліпий Йосип 79
Слюсаренко Анатолій 52
Смірнов Олександр 91
Смолій Валерій 42
Соловійов Юрій 82
Сталін Йосип 47, 62, 73, 74, 92
Собарт Мейтленд 48
Сторіжок Володимир 59
Субтельний Орест 14, 21, 41
Сухий Ярослав 30, 44–46

Т

Табачник Дмитро 78, 83
Таланчук Петро 28, 53
Темірова Надія 64

Теплоухова Наталія 48, 49, 57,
59, 65

Терно Сергій 86

Тетерятник Борис 25, 28, 29,
46–48, 51–53, 59

Тимошенко Юлія 79

Тимченко Сергій 51, 55, 58, 62

Тойнбі Арнольд 36, 37

Тоффлер Елвін 37, 38

Тригуб Петро 26, 28, 43, 64

Турченко Федір 43, 45, 46, 51,
55, 58, 62

У

Удод Олександр 44, 48, 54,
78, 85

Ф

Філіппов Олександр 72–74, 83, 84

Фукуяма Френсіс 37

Х

Хмельницький Богдан 41, 67, 85

Ц

Цибенко Петро 58

Ч

Черненко Анатолій 56

Ш

Шаповал Юрій 78

Швидько Ганна 26, 43, 49, 64

Шевченко Віталій 54

Широконос Юрій 25, 45, 46

Шкварець Валентин 54

Шкуро Андрій 76

Шпорлюк Роман 41

Шухевич Роман 79, 87

Щ

Щербицький Володимир 10

Щорс Микола 87

Ю

Юхновський Ігор 79

Ющенко Віктор 78, 80, 81

Я

Яковенко Наталія 80, 82

Янукович Віктор 78, 82, 84, 88

Посилання і примітки (Endnotes)

- 1 Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. – К.: Критика, 2002. – С. 219.
- 2 Програми восьмирічної і середньої школи. Історія. 4–10 класи. – К., 1982. – 12 с.
- 3 Див.: Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9–10 класів. – К., 1985. – 183 с.; Сергієнко Г.Я., Смолій В.А., Сарбей В.Г. Історія Української РСР для 7–8 класів. – К., 1988. – 160 с.; Шовкопляс І.Г., Мозолевський Б.М., Максимов Є.М. Книга для читання з історії Української РСР. – К., 1988. – 208 с.
- 4 История СССР с древнейших времен до наших дней. В двух сериях. В двенадцати томах. Первая серия / Председатель ред. совета Б.Н. Пономарев. – М., 1966. – Т. 1. – С. XXVIII.
- 5 Див., напр.: Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9–10 класів. – К., 1985. – 183 с.
- 6 Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносов Ю.А., Сарбей В.Г. История Украины. Пробное учебное пособие для 10–11 классов средней школы / Под ред. акад. АН Украины Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1991. – 367 с.
- 7 Див.: Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9–10 класів / За ред. д-ра істор. наук, проф. В.Г. Сарбея. – К., 1985. – 178 с.
- 8 Полонська-Василенко Наталія. Історія України 1900–1923 рр. – К.: Кооператив «Відродження», 1991. – 135 с.
- 9 Полонська-Василенко Наталія. Історія України. II том (Від половини XVII ст. до 1923 року). – Мюнхен: Українське вид-во, 1976. – С. 407–546.
- 10 Субтельний Орест. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
- 11 Олейник Борис. «...“И увидел я другого зверя”, или Два года в Кремле». – Запорожье: Хозяйственная ассоциация «Гласность», 1992. – С. 79.
- 12 Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60–80-е годы XX века). – М.: Ин-т Российской истории РАН, 2003. – С. 77.
- 13 Миронов Н. Ностальгия по застою? Заметки с одного собрания партийного актива // Правда. – 1989. – 5 авт.
- 14 Оруэлл Джордж. «1984» и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – М., 1989. – С. 146.
- 15 Оруэлл Джордж. «1984» и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – С. 147, 200.
- 16 Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. – 1999. – № 11. – С. 7–8.

- 17 Цит. за.: Зякун А.І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перше десятиліття незалежності України // Сумська Старовина. – 2005. – № XVI–XVII. – С. 135.
- 18 Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Ред. Я. Грицак і О. Павлів. – Львів, 1992. – С. 3.
- 19 Кучерук О.С. Оповідання з історії України. Пробний підручник до початкового курсу з історії України для 5 кл. середніх шкіл. – К., 1992. – 158 с.
- 20 Див.: Кульчицький С. Наша спільна робота // Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. – К., 2000. – С. 8
- 21 Коваль М. В., Кульчицький С.В. Курносів Ю.О. Історія України. Матеріали для підручника для 10–11 класів середньої школи. – К., 1992. – С. 3.
- 22 Оруэлл Джордж. «1984» и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – М., 1989. – С. 147.
- 23 Див.: Богуслаев В. Управлять страной должны представители Юго-Востока // Искра (Запорожье). – 2007. – 5 сент.; Еженедельник «2000». – 2007. – 30 сент.
- 24 Ювас І. Народний капіталізм по-малоросійськи // Просто. Український тижневик. Запоріжжя. – 2008. – 21 лют.
- 25 Протокол зустрічі. 16.03.1993 р. // Архів автора.
- 26 Доротея Хайнце. Понимать историю // Гутен Таг. Журнал из Федеративной Республики Германия. – 1990. – № 3(10). – С. 28.
- 27 Сколько можно ожидать? // Известия ЦК КПСС. – Москва, 1990. – № 12. – С. 19 (С. 17–19).
- 28 Відродження. Народна газета (Тернопіль). – 1991. – 21 квіт.
- 29 Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 10.
- 30 Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 8.
- 31 Див.: Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 3 (С. 3–9).
- 32 Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителів / За ред. проф. С.В. Кульчицького; Упоряд.: В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярьова. – К.: Освіта, 1992. – С. 3. (335 с.)
- 33 Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 8.
- 34 Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті Європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХХ століть // Україна. Наука і культура. – К.: АН УРСР; Т-во «Знання», 1991. – Вип. 25. – С. 167.
- 35 Субтельний Орест. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 16.
- 36 У пошуках історичної правди (круглий стіл) // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 3–10.

- 37 Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 8–10.
- 38 Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. Проект // Освіта. – 1992. – 12 трав.
- 39 Див.: Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1917–1993 рр.). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск перший. Українська національно-демократична революція (1917 – поч. 1918 рр.). – Запоріжжя, 1993. – 49 с.; Його ж. Новітня історія України (1917–1993 рр.). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск другий. Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918–1920 рр.). – Запоріжжя, 1993. – 91 с.
- 40 Удод О. Підручник з історії України – невід’ємний атрибут держави // Газета «Історія України». – К.: Шкільний світ, 2006. – С. 3.
- 41 Докладная записка по результатам анализа содержания учебного пособия для средних школ Ф.Г. Турченко «Новітня історія України (1917–1993 рр. – Вип. 1 // Архів автора.
- 42 Рецензія // Архів автора.
- 43 Рецензія на рукопис підручника Ф. Г. Турченка, П.П. Панченка, С.М. Тимченка «Новітня історія України» (Частина II) // Архів автора.
- 44 Рецензія // Архів автора.
- 45 Шевченко В. Нарешті сказано правду // Запорізька Січ. – 1995. – 19 січ.
- 46 Сало О. Новий підручник про новітню історію // Запорізька Січ. – 1996. – 15 трав.
- 47 Див.: Радянське Прибужжя (Миколаїв). – 1996. – 23 листоп.
- 48 Див. : Зоря (Дніпропетровськ). – 1995. – 7 груд.
- 49 Киевские ведомости. – 1996. – 6 верес.
- 50 Див.: Товариш (Київ). 1996. – № 38. – Вересень; Радянське Побужжя (Миколаїв). – 1996. – 23 листоп.; Южная Правда (Миколаїв). – 1996. – 7 листоп.
- 51 Товариш. – 1995. – № 47. – Листопад; Крымская Правда. – 1995. – 14 листоп.
- 52 Черненко А. Рецензія на соціалістичні претензії // Час (Київ). – 1996. – 29 листоп.
- 53 Кримська світлиця (Сімферополь). 1996. – 25 лют.
- 54 Там само.
- 55 Радянське Побужжя (Миколаїв). – 1996. – 23 листоп.
- 56 Історія в школі. – 1996. – № 2. – С. 48.
- 57 Дашкевич Я. Чи має Україна свою історію? З приводу круглого столу «Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників» // Шлях перемоги. – 1997. – 4–9 січ.
- 58 Див.: Дашкевич Я. Про Наталю Теплоухову. Бюрократичний спогад // Свічення душі. Збірник пам’яті Наталії Теплоухової. – К., 2000. – С. 82.

- 59 Висновок комісії, створеної в Інституті історії України НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Куз'єва і Є. Краснякова від 16 травня 1997 // Архів автора.
- 60 Лист в.о. міністра В. Зайчука Голові комітету з питань науки та народної освіти Верховної Ради України Сторіжку і лист віце-прем'єр-міністру України І. Ф. Курасу // Архів автора.
- 61 Новейшая история Украины. Часть вторая. 1945–1995 годы. – Киев: Генеза, 1995. – С. 259.
- 62 Позовна заява про захист честі, гідності, ділової репутації та стягнення моральної (немайнової) шкоди // Архів автора.
- 63 Див.: Киевские ведомости. – 2001. – 17 янв.
- 64 Лях Р. Д., Темірова Н.Р. Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.: Підручник для 7-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 1995. – 119 с.
- 65 Історія України (XIV–XVIII ст.). Пробний підручник для 8 кл. серед. шк. – К.: Генеза, 1996. – 304 с.
- 66 Сарбей В.Г. Історія України. Кінець XVIII – друга половина XIX ст. Підручник для 9 класу. – К., 1994 (2-ге вид. – 1996. – 248 с.).
- 67 Мисан В. Оповідання з історії України та рідного краю. – К.: Генеза, 1995. – 144 с.
- 68 Див.: Джерело. Навчальна книга-хрестоматія з початкового курсу історії України для 5 класу середньої школи / Упоряд. В. Мисан. – К.: Генеза, 1997. – С. 28; Хрестоматія з історії України XIX – початку XX століття. Навчальний посібник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2000. – 263 с.; Хрестоматія з новітньої історії України. 1917–1945. Посібник для 10-го кл. серед. шк. / Упоряд.: С. Падалка, П. Панченко, Н. Теплоухова, Ф. Турченко. – К.: Генеза, 1998. – 391 с.; Хрестоматія з новітньої історії України 1945–1998 рр.: Навчальний посібник для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Упоряд.: С.С. Падалка, П.П. Панченко, С.М. Тимченко. – К.: Генеза, 2000. – 375 с.
- 69 Кульчицький С., Коваль М., Лебедева Ю. Історія України. Підручник для 10-го кл. серед. шк. – К.: Освіта, 1998. – 288 с.
- 70 Ладиченко Т., Свідерська Т., Свідерський Ю. Історія України в період середньовіччя. – Тернопіль: «Підручники & посібники», 1998. – 192 с.
- 71 Гончарик Анна. Не для преси // Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. – С. 145.
- 72 Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – С. 65.
- 73 Там само. – С. 7.
- 74 Там само. – С. 65.
- 75 Там само.

- 76 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів : Вид-во Українського Католицького Ун-ту, 2007. – С. 186–187.
- 77 Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 65.
- 78 Там само.
- 79 Там само.
- 80 История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 156.
- 81 Там само. – С. 178, 186, 187.
- 82 Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 139.
- 83 Там само. – С. 145.
- 84 Там само. – С. 197.
- 85 История России. 1945–2008. Учебник для 11 кл. / Под ред. А.А. Данилова, А.И. Уткина, А.В. Филиппова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 2008. – С. 5; История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 2009. – С. 5.
- 86 Филиппов А.В. Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя / А.В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – С. 63.
- 87 История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 21–22.
- 88 Долуцкий И. Учитель, автор запрещенного учебника истории XX века – о нынешних школьных учебниках / И. Долуцкий // <http://grani-tv.ru/entries/472/>.
- 89 «Учебник Филиппова»: продолжение последовало(28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>.
- 90 О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/istobsh/info.aspx?ob_no=15378.
- 91 «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>.
- 92 История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 19, 23.
- 93 «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>.
- 94 О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/istobsh/info.aspx?ob_no=15378.
- 95 О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/istobsh/info.aspx?ob_no=15378
- 96 Филиппов А.В. Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя / А.В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – С. 93.

- 97 Героизация безбожников не может объединить народы исторической России // <http://www.rusk.ru/newsdata.php?idar=418> 50.
- 98 «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filipova>.
- 99 Данилов А.А. История России. 1900–1945 гг. Учебник. 11 кл. / А.А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009. – С. 391–394; История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 387–389.
- 100 Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 158.
- 101 Данилов А.А. История России. 1900–1945 гг. Учебник. 11 кл. / А.А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009. – С. 393.
- 102 Там само.
- 103 Боде В. Эффективный менеджмент сталинизма. Готовится новый учебник истории России (26.08.2008) / В. Боде // <http://www.svobodanews.ru/content/article/462362.html>.ч
- 104 День. – 2005. – 9 квіт.
- 105 Відкритий лист українських істориків, інтелігенції та представників громадськості з приводу перегляду української історії // Архів автора.
- 106 День. – 2005. – 9 квіт.
- 107 Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали з робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 43–44.
- 108 Гирич І. Історія нового часу в сучасній шкільній освіті. За замовленням Українського інституту національної пам'яті. – К.: Стило, 2009. – С.41.
- 109 Одна правдивая история. Педагоги и чиновники стран СНГ обсудили возможность написания общего учебника (27.04.2010) // <http://vremya.ru/print/252517.html>.
- 110 Там само.
- 111 Учителя СНГ хотят создать единый учебник по истории (27.04.2010) // <http://irtafax.com.ua/news/2010/04/2010-04-27-03.html>.
- 112 Сухобок С. Гуманитарная катастрофа Януковича // http://www.politarena.org.ua/2009/09/28/gumanitarnaja_katastrofa_viktora_janukovicha.htm; Марола Виктория. Антиукраинская риторика Табачника: за «русский мир» без галичан // <http://tyzhden.ua/News/59174>; Табачник трактує історію так: Сталина в учебники, Бандеру на свалку // <http://for-ua.com/ukraine/2010/06/07/080457.html>.
- 113 Могилянка тоже выступает против «полковника исторических наук» Димона // <http://obkom.net.ua/news/2010-03-16/1357.shtml>.
- 114 Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник // <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2041283.html>.

- 115 Семиноженко не буде писати підручник історії з Росією // <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/14/5040129/>
- 116 Турченко Ф. «Краткий курс» для України писати не будемо // День. – 2010. – 1 черв.
- 117 Терно С. Хто голосніше за всіх кричить: «Тримайте злодія!»? (відповідь на статтю члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора, завідувачки лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, члена робочої групи Міносвіти О. Пометун «Історія однієї фальсифікації» // Українська правда. – 07.02.2013 // <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/583-serhii-terno-khto-holosnishe-za-vsikh-krychyt-qtrymaite-zlodiiiaq>.
- 118 Терно С. Нова програма з історії – повернення в тоталітарне минуле? <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/675-serhii-ternonova-prohrama-z-istorii-povernennia-v-totalitarne>.
- 119 Див.: Мисан В. «ІСТОРИЯ» БЕЗ ІСТОРИЇ, або У що вступили сучасні п'ятикласники // <http://education-ua.org/ua/articles/120-istoriya-bez-istoriji-abo-u-shcho-vstupili-suchasni-p-yatiklasniki>.
- 120 Пометун О., Гупан Н. Історія України. 10 клас. – К.: Освіта, 2012. – 228 с.; Пометун О., Гупан Н. Історія України. 11 клас. – К.: Освіта, 2012. – 336 с.
- 121 См.: Русская история // Популярный журнал. – Москва, 2014. – № 3 (30). – С. 3.
- 122 Ерусалимский К. Они сражались за Новороссию // polit.ru/article/2015/03/30/fighting/

Федір Турченко –

доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч
науки і техніки України.

Народився в 1947 р.

Закінчив історичний факультет

Харківського університету в 1970 р.

З 1992 р. – завідувач кафедри новітньої історії України
Запорізького державного університету.

У 1992 – 2005 рр. – декан історичного факультету,

а з 2005 по 2011 р. проректор Запорізького національного
університету. Коло наукових інтересів – модерна історія
України, історія українського національного руху.

Написав понад 200 наукових праць, зокрема 18 монографій.

Автор підручників з історії України для 9, 10 і 11 класів
загальноосвітніх навчальних закладів, співавтор і редактор
підручників з історії рідного краю та всесвітньої історії.

Нагороджений орденами «За заслуги» II і III ступенів.

ТОВ «Видавництво «Генеза»

тел.: (044) 379-14-07

(044) 379-10-54

e-mail: sales@geneza.ua

Сайт: www.geneza.ua

www.shop.geneza.ua

ISBN 978-966-11-0765-5

9 789661 107655 >